इन्दिरा प्रसाईको ‘ए समुद्र !’

(समीक्षा)

नई प्रकाशन

२०५२

इन्दिरा प्रसाईंको 'ए समुद्र !'

गोविन्द भट्ट

सम्पादक
प्रा.डा. ऋषिराम शर्मा

प्रकाशक : नइ प्रकाशन
पोस्टबक्स : ११४४१, काठमाडौँ (नेपाल)
टेलिफोन : ४७७१४५५
मोबाइल : ९८५१०१६८९९, ९८४१२२४५९३
Email : nai.com.np@gmail.com
website : nai.com.np
शुद्धाशुद्धि : लवप्रसाद भण्डारी
कम्प्युटर : आयुष्मान शाक्य
आवरण चित्रकार : कृष्णगोपाल श्रेष्ठ
प्रथम संस्करण : २०८१ साल
मुद्रक : ऋचा अफसेट प्रेस
नइ कृतिमाला : १८६
मोल : एक सय पचास रुपियाँ
© सुरक्षित, २०८१ (2025)

ISBN:978-9937-786-21-8
INDIRA PRASAI KO A SAMUDRA
Critiques by Govinda Bhatta, Edited by Prof.Dr.Rishi Ram Sharma

प्रकाशकीय

नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिका लागि २०५२ साल माघ १५ गते नइ प्रकाशनको स्थापना भएको हो । यस संस्थाले २०५५ साल वैशाख १७ गते विधिवत् रूपमा सरकारी मान्यता पाएको थियो । स्रष्टाद्वय नरेन्द्रराज प्रसाई र इन्दिरा प्रसाईको नाउँका अगाडिका अक्षर जोडेर 'नइ प्रकाशन'नामक साहित्यिक, सांस्कृतिक र सामाजिक संस्थाको स्थापना गरिएको हो । यो संस्था नेपाली वाङ्मयप्रेमीहरूको साझा चौतारी पनि हो । यो संस्था केवल 'वसुधैव कुटुम्बकम्'को आदर्शमा आबद्ध छ ।

नइ प्रकाशनले परम्परागत सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता र धारणालाई सदैव शिरोपर गर्दै आएको छ । देशदेशान्तरका प्रतिभाको खोजी गर्नु, अभिलेख राख्नु र सम्मान गर्नु यस संस्थाको अर्को प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

नेपाली भाषासाहित्य, कला, संस्कृति, समाजसेवा, ज्ञानविज्ञान, चिन्तन, खेलकुदलगायत अन्य विविध क्षेत्रका प्रतिभाको उच्च मूल्याङ्कन गरी तिनीहरूको अर्चना गर्न नइ प्रकाशन सदैव अग्रसर छ । यस संस्थाबाट निरन्तर प्राज्ञिक महत्त्वका विभिन्न कार्यहरूका अतिरिक्त विविध ग्रन्थमालाहरूको पनि प्रकाशन भइरहेको छ ।

नइ प्रकाशन नेपाली मूल्य, मान्यता र संस्कृतिलाई अङ्गीकार गर्दै नेपाली प्रतिभाका सिर्जनात्मक कौशललाई सुन्दर एवं सुरुचिपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गर्नसमेत अग्रसर हुँदै आएको छ ।

नेपाल सरकारले नइ प्रकाशनको लोगोअङ्कित दस रुपियाँको दस लाख प्रति हुलाक टिकट र नेपाल राष्ट्र बैङ्कले एक सय रुपियाँको दस हजार प्रति सिक्का प्रकाशनमा ल्याएर हाम्रो समग्र कार्यको उच्च कदर गरिदिएकोमा हामी थप प्रोत्साहित भएका छौँ। नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट नेपाली साहित्यिक संस्थाका नाउँमा सिक्का टकमरी भएको यो नै पहिलो अवसर भएकाले हामीलाई अरू गौरव लागेको छ। सो सिक्का पनि बेलायतबाट आयत गरिएको क्युप्रोनिकेल धातुबाटै मुद्रण भएको हो।

नइ प्रकाशन नाफाविहीन गैरराजनीतिक सामाजिक संस्था हो। यस संस्थाको प्रस्तावनामा उल्लिखित उद्देश्यअनुरूप विविध कार्यक्रम र योजनामुताबिक प्रस्तुत कृति प्रकाशनमा आएको हो।

गोविन्द भट्ट नेपाली साहित्यमा समकालीन पुस्ताका महारथीमध्ये एक थिए। उनलाई नेपाली कम्युनिस्टहरूका गुरु मानिन्थ्यो तापनि उनी राजनीतिक हिसाबमा सक्रिय थिएनन्। यति हुँदाहुँदै पनि उनलाई प्रगतिशील साहित्यिक शङ्कराचार्य भनिन्थ्यो। उनी फराकिलो मन भएका विशिष्ट कोटिका चिन्तक थिए। उनैद्वारा प्रजातान्त्रिक स्रष्टा इन्दिरा प्रसाईबारे लेखिनुलाई अर्को महत्त्वका रूपमा लिनुपर्दछ। साथै ‘इन्दिरा प्रसाईको ए समुद्र !’ समालोचनाको सम्पादन ख्यातिप्राप्त साहित्यकार प्रा.डा.ऋषिराम शर्माबाट भएकाले यस कृतिको विशेष महत्ता देखिएको छ।

इन्दिरा प्रसाईको ए समुद्र ! नामक कृति प्रकाशन गर्न पाउनु नइ प्रकाशनका लागि एउटा विशेष गौरवको अवसर भएको छ।

• नइ प्रकाशन

विषयसूची

१. **सम्पादकीय– प्रा.डा.ऋषिराम शर्मा**
इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' र गोविन्द भट्ट • ९

२. **गोविन्द भट्ट**
अशान्त मनका व्यथाहरूमा इन्दिरा प्रसाई • १७

३. **परिशिष्ट–**
१. ए समुद्र ! (लामो कविता) : **इन्दिरा प्रसाई** • ३९
२. गोविन्द भट्टको लघु जीवनी : **नरेन्द्रराज प्रसाई** • ६७

इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' र गोविन्द भट्ट

प्रा.डा.ऋषिराम शर्मा

कुरो कहाँबाट सुरु गरूँ ! गोविन्द भट्टको 'ए समुद्र !' कृतिको समालोचनाबाट सुरु गरूँ कि सर्जक इन्दिरा प्रसाईबाट ?

उता राजनीतिक दर्शन वा विचारका दृष्टिले प्रगतिवादी समालोचना र मार्क्सवादी समालोचनाका आदर्श व्यक्तित्व नेपाली प्रगतिवाद समालोचनाका कुलगुरु गोविन्द भट्ट ! यता प्रगतिवादी सङ्गठनको पर्ची गोजीमा बोकेकै आधारमा आफूलाई खाँटी र घगडान प्रगतिवादी हुँ भन्ने तर व्यवहारमा भने खुङ्खार सामन्तवादी चरित्र देखाउने कतिपयले गैरप्रगतिवादी र राजावादी भन्दै छड्के नजरले हेर्ने गरिएकी इन्दिरा प्रसाई !

जब मैले इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' कृतिबारे गोविन्द भट्टले लेखेको एउटा लामो समालोचना पढेँ ! मलाई लाग्यो, कुनै विचारधारी हुँ भन्दैमा वा उसले त्यस विचारसँग सम्बद्ध सङ्घसङ्गठनको म्यादी पर्चा पर्सको भित्री गोजीमा चारपल्ट पटचाएर च्यातिने गरी च्यापेकै आधारमा ऊ त्यही विचारको वाहक हुँदैन । खासमा उसले सिर्जना गरेको रचना, उसका विचार, आनीबानी र व्यवहारबाट त्यो प्रतिध्वनित हुनुपर्छ । इन्दिरा प्रसाईको कृति 'ए समुद्र !' माथि गोविन्द भट्टको समालोचनामा त्यस्तै एउटा विशिष्ट प्रतिध्वनि छ ।

नेपाली प्रगतिवादी समालोचनाका कुलगुरु गोविन्द भट्टबाट लेखिएको इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' कृतिको समालोचना पढेपछि भने मलाई केही कुरा लेख्न लोभ लाग्यो । मेरो त्यो लोभ नइद्वयको अनुमतिको मार्ग हुँदै मेरै सम्पादकत्वमा यस कृतिले प्रकाशनको यात्रा तय गरी यहाँसम्म आइपुगेको हो ।

'ए समुद्र !' कविताको समालोचना गर्ने सन्दर्भमा इन्दिरा प्रसाईबारे गोविन्द भट्ट लेख्छन्– 'इन्दिरा प्रसाई आधुनिक नेपाली साहित्यकी एक बहुचर्चित स्रष्टा हुन् । उनीद्वारा कविता, कथा र उपन्यासजस्ता विभिन्न विधाहरूमा गरिएका योगदानहरू उल्लेखनीय मानिएका छन् (२०) ।'

'ए समुद्र !' कृति पढेपछि समग्रमा यस कृतिको आकृति गोविन्द भट्ट यसरी वर्णन गर्छन्–

'कवयित्री इन्दिरा प्रसाई अब फेरि 'ए समुद्र !' भन्ने यो नयाँ रचना हामीलाई उपहार दिइरहेकी छिन् । आफ्नो देशबाट हजारौँ कोश टाढा दक्षिण भारतको सुप्रसिद्ध समुद्रतटवर्ती महानगर मद्रास (चेन्नाई) मा कार्यवश केही अवधि बस्नुपरेका बेला भेष, भाषा र रीतिथिती सबैमा एकदमै बिरानो त्यस परिवेशमा आफ्ना सुखदु:खका कुरा सुनिदिने र फुर्सदमा सँगै बसेर केही समय बिताउने एक मात्र साथी त्यहाँको समुद्र नै हुन्छ र यसरी क्रमश: त्यो लेखिकाको प्रिय पात्र बन्छ । सहरमा डुल्न निस्कँदा र त्यहाँको जनजीवनको अनुभव गर्दा उनको मनमा अनेक कुराहरू खेल्दछन् र एक अबोध बालिका आफूले नबुझेका कुरा सोध्न र बुझ्न जेठाबाठाहरूकहाँ गएझैँ उनका लागि पनि आफ्ना प्रश्न र जिज्ञासाहरू राख्ने एक मात्र ठाउँ त्यो समुद्र नै भएको छ । यसको प्रत्येक कविता समुद्रलाई गरिएको सम्बोधनकै रूपमा प्रस्तुत छ (२३–२४) ।'

यद्यपि भट्ट प्रसाईका कतिपय मान्यता र धारणासँग विमति राख्छन् तर उनी एक असल सर्जकलाई सधैँ एउटै चस्माबाट हेर्दैनन्,

उनी भन्छन्– 'उनका केही मान्यता र धारणाहरूसित असहमति राखे पनि उनको सिर्जनात्मक प्रतिभा र नेपाली साहित्यप्रतिको प्रतिबद्धताबाट भने अप्रभावित रहन सकिँदैन (२०–२१) ।'

'ए समुद्र !' कवितामा के कस्तो दृष्टिकोण छ भन्नेबारे भट्ट भन्छन्– 'यसै क्रममा त्यस प्रकृतिलाई हेर्ने र बुझ्ने एक आफ्नै नौलो दृष्टिसहित इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' भन्ने यो नयाँ काव्यकृति पनि मेरा अगाडि आएर केही भनिरहेको छ (१९) ।'

भट्टको यस कथनबाट बुझिन्छ, इन्दिरा प्रसाईले यो कृति दक्षिण भारतको समुद्रलाई हेर्दा समुद्रले प्रसाईसँग जसरी मौन संवाद गरिरहेको छ, ठीक त्यसै गरी 'ए समुद्र !' कृतिले ठिङ्ग उभिएर भट्टसामु केही मौन आलाप गरिरहेको छ ।

त्यति मात्रै कहाँ हो र ? नेपाली साहित्यमा विषय र विषयलाई नयाँ ढङ्गले चित्रण गर्ने दृष्टिले नितान्त नौलो प्रयोगका रूपमा 'ए समुद्र !' आएको छ । यस कृतिमा इन्दिरा प्रसाईले निर्भीकतापूर्वक प्रेमको उदात्त रूप प्रस्तुत गरेको कुरा मान्दै भट्ट लेख्छन्– 'एक भूपरिवेष्टित राष्ट्रकी लेखिका इन्दिरा प्रसाईले भने यहाँ समुद्रलाई नै एक प्रमुख र प्रिय पात्र बनाएर यो काव्यकृति प्रस्तुत गर्नु नेपाली साहित्यका लागि नै एक नौलो प्रयोग र नवीन प्रस्तुति हुन गएको छ (२०) । सिर्जनात्मक लेखनका फाँटमा नयाँनयाँ प्रयोगहरू गर्नतर्फको अग्रसरतासँगै अलोकप्रियताको पनि बेवास्ता गर्दै प्रचलित मान्यताहरूका विपरीत उभिन सक्ने निर्भीकता उनको अर्को चारित्रिक विशेषता हो (२०) ।'

मायाप्रीतिका शिष्ट कविता, गीतबारे कुरा गर्दा नाक खुम्च्याउने मायाप्रीतिका नाममा छाडा र नग्न गीत घन्किँदा कान ठाडो पार्ने, खोजीखोजी र लुकीलुकी हेर्ने र पढ्नेले प्रगतिवादी हुँ भन्ने गरेको पाखण्डीपनले पनि हामीकहाँ उत्तरआधुनिक प्रगतिवादी भलादमीपनको

नयाँ बिम्ब खडा गरेकै छ । इन्दिराको यस कृतिमा प्रस्तुत प्रेम र त्यसका भावनात्मक पक्षमा फ्रायडीय दुष्प्रभावको प्रदूषण नरहेको र ती अत्यन्त शालीन र उदात्त रूपमा उपस्थित रहेका हुँदा उनका रचना विशिष्ट रहेको भट्टको ठहर छ । उनी लेख्छन्–

'उनको कविताको प्रमुख ध्येय प्रेम र त्यसका विविध भावनात्मक पक्ष हो । तर उनका मायाप्रेम र विरहमिलनका रोमान्सेली रचनाहरू पनि अन्य केही समकालीन स्रष्टाहरूका कवितामा पाइने फ्रायडवादी दुष्प्रभावबाट जोगिएका र निकै शालीनतासाथ प्रस्तुत भएका छन् (२१) । स्रष्टाका रूपमा कवयित्री इन्दिरा प्रसाईले पनि आफ्ना कविताहरूमा उही प्रेमको चाहना, पीडाबाट मुक्तिको कामना, मनका त्रास र आशङ्काहरू व्यक्त गर्दै आएकी छिन् र यस कृतिका अनेक रचनाहरूमा पनि एक नयाँ शैलीको माध्यमबाट उनका ती मनोदशाहरू नै व्यक्त भएका छन् (३५) ।'

'ए समुद्र !' कृतिमा जम्मा दुई पात्र छन्, सम्बोधक र सम्बोधित । एक जना त स्वयम् यसकी लेखिका सम्बोधक हुन् जसले आफ्ना कथाहरू सम्बोधितलाई सुनाएकी छिन्, सुन्ने सम्बोधितचाहिँ झ्यालबाट देखिने विशाल समुद्र हो । यसै प्रसङ्गमा भट्ट भन्छन्–

'एक निर्जीव ऐनाले चुपचाप बदलिँदै जाने हाम्रा भावमुद्राहरूलाई प्रतिबिम्बित गरिदिएर हामीतिरै फर्काइदिएझैँ यस लेखिकाको अन्तर्हृदयका उच्छ्वास र उद्वेगहरू त्यस समुद्रको कठोर मौनतामा ठक्कर खाएर प्रतिध्वनित हुँदै यी कविताहरूमा छरिएका छन् । समुद्र र लेखिकाबीच गहिरो आत्मिक सम्बन्ध बनेको छ (२४) ।'

इन्दिरा प्रसाईको यो कृतिलाई भट्ट नेपाली साहित्यमा नयाँ खालको काव्यप्रविधिको नवप्रयोगका रूपमा लिन्छन् । भट्ट भन्छन्– 'दोहोरो संवादबाट भन्दा आफ्नो एकालापबाटै हाम्रो अन्तस्करणमा एउटा सूक्ष्म कम्पन जगाइदिने इन्दिरा प्रसाईको यो नयाँ काव्यप्रविधि स्वयम्मा एउटा नौलो प्रयोग र प्रस्तुति हो (२५) ।'

इन्दिरा प्रसाईको लेखनमा भएको यो विशिष्टता एक्कासि आएको होइन । उनका विगतका रचनाहरूको क्रमिक विकासक्रमकै क्रममा उनीमा यो परिष्कार आएको कुराको साक्ष्य उनले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्– '... २०५७ सालमा प्रकाशित 'तिमी हुनुको' भन्ने लामो कविता र त्यस्तै प्रकार र प्रविधिको यो नयाँ रचना 'ए समुद्र !' (२०६३) लाई दाँजेर हेर्दा यता उनमा सूक्ष्म रूपबाट आइरहेको त्यो आन्तरिक परिष्कार र परिवर्तन सहजै ठम्याउन सकिनेछ (३०) ।'

शैली, प्रवृत्ति र पाठकीय सन्तुष्टिका दृष्टिले इन्दिरा प्रसाईका रचनामा स्वच्छन्दतावाद र मानवतावादका अन्तर्भावहरूको एक सङ्घटित रसायनसँगै संवेदनशीलता र विवेकशीलताको स्वादिष्ट समायोजन छ भन्ने उनको निर्क्योल रहेको छ । यसरी सिर्जना भएका इन्दिरा प्रसाईका यी रचनाहरूले हामीलाई अलिक बेग्लै सन्तुष्टि प्रदान गर्दछन् भन्ने गोविन्द भट्टको स्पष्ट विचार देखिन्छ ।

'ए समुद्र !' कृति समालोचना गर्दागर्दै भट्ट के निष्कर्षमा पुग्छन् भने– 'नेपाली साहित्यलाई त्यसरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना भएका दुईचार त्यस्ता प्रतिभासम्पन्न र ऊर्जावान् स्रष्टाहरूमा कवयित्री तथा आख्यानकार इन्दिरा प्रसाईको नाउँ पनि सहजै उल्लेख गर्न सकिन्छ (३६) ।'

गोविन्द भटट्द्वारा विवेचित 'ए समुद्र !' कृतिको प्रस्तुत समालोचनाले इन्दिरा प्रसाईको समग्र काव्यिक व्यक्तित्व उच्च र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जुन निष्कर्ष दिएको छ त्यसले इन्दिरालाई हेर्ने कुण्ठित वक्र नजरलाई शालीन र सभ्य चस्मा प्रदान गरेको छ । समग्रमा 'ए समुद्र !' कृतिको समालोचनाका क्रममा भट्टले पहिचान गरेका इन्दिरा प्रसाईका सिर्जनात्मक विशेषताका मुख्य बुँदा यी हुन्–

- इन्दिरा प्रसाईका केही मान्यता र धारणाहरूसित असहमति छ तर सिर्जनात्मक प्रतिभा र नेपाली साहित्यप्रतिको प्रतिबद्धताबाट भने अप्रभावित रहन सकिँदैन ।

- यस कृतिमा प्रकृतिलाई हेर्ने र बुझ्ने एक आफ्नै नौलो दृष्टि छ ।
- उनका रचना मायाप्रेम र विरहमिलनका रोमान्सेली प्रकृतिका भए पनि ती रचनाहरू फ्रायडवादी दुष्प्रभावबाट जोगिई शालीनतासाथ प्रस्तुत भएका छन् ।
- उनका रचनामा सूक्ष्म रूपबाट आन्तरिक परिष्कार र परिवर्तन आइरहेको छ !
- यस कृतिमा एकालापबाटै हाम्रो अन्तस्करणमा एउटा सूक्ष्म कम्पन जगाइदिने जुन नयाँ काव्यप्रविधि छ, त्यो स्वयम्मा एउटा नौलो प्रयोग र प्रस्तुति हो ।
- नेपाली साहित्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना भएका दुईचार प्रतिभासम्पन्न र ऊर्जावान् स्रष्टाहरूमा कवयित्री तथा आख्यानकार इन्दिरा प्रसाईको नाउँ पनि सहजै उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

गोविन्द भट्टको 'ए समुद्र !' माथिको समालोचना पढेपछि र मैले आफैँ इन्दिरा प्रसाईका कृतिको अध्ययन गरेपश्चात् म यहाँ उनका बारेमा यत्ति भन्छु– 'कविता, कथा, लघु कथा, उपन्यास, निबन्ध, बालसाहित्य, पत्रसाहित्य, समालोचना, अनुवाद, सम्पादनलगायत विविध विधामा जब्बर कलम चलाउने अब्बल नारी लेखकमा इन्दिरा प्रसाईलाई नेपाली साहित्यमा अहिलेसम्म कसैले भेट्टाएका छन् भन्ने मलाई लाग्दैन र तत्काल भेट्टाउने सम्भावना पनि म देख्तिनँ ।'

अन्तमा 'इन्दिरा प्रसाईको ए समुद्र !' समालोचनासम्बद्ध यस कृतिको आकृतिलाई पूर्णता दिन गोविन्द भट्टको परिचय राम्ररी खुल्ने गरी नरेन्द्रराज प्रसाईकृत लघु जीवनी र गोविन्द भट्टद्वारा समालोचित 'ए समुद्र !' को पूर्ण पाठ दिन युक्तिसङ्गत ठानी परिशिष्ट समावेश गरिएको छ ।

इन्दिरा प्रसाईको ‘ए समुद्र !’

अशान्त मनका व्यथाहरूमा इन्दिरा प्रसाई

गोविन्द भट्ट

प्रागैतिहासिक कालदेखि नै मानवसमुदायले आफ्नो जीवननिर्वाह र अस्तित्वरक्षाका लागि प्राकृतिक जगत्‌सित एकातिर सङ्घर्ष र अर्कातिर सहअस्तित्वको सम्बन्ध कायम गर्दै आएको छ र त्यसै क्रममा हाम्रा ज्ञानविज्ञान, दर्शन, साहित्य र कलाहरूको पनि जन्म र विकास भएको हो । पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्‌का प्राचीन साहित्य, ऋग्वेदका ऋचा, उपनिषद्‌का सूक्त, ग्रीस र रोमका महाकाव्य, दक्षिण अमेरिका, अफ्रिका, चीन र अरबका पुराना लोकसाहित्यहरूमा पनि त्यही मानवीय सम्बन्धहरू प्रतिबिम्बित भएका छन् । अत्यन्त अविकसित अवस्थाको प्राचीन समाजताक खेतीपाती, सिकार आदि भौतिक उत्पादनहरूको क्रममा प्रकृतिका बहुआयामिक रूप र शक्तिहरूलाई एक अलौकिक रहस्य ठान्दै तिनको दैवीकरण गरेर सुख, शान्ति र सुरक्षाका लागि भजन, प्रार्थना र सामूहिक नाचगानहरू रचिएका थिए । त्यसपछि विज्ञानको विकास हुँदै जाँदा प्रकृति पनि अब अघिअघिको त्यो रहस्यमय शक्ति नरहेर भौतिक सुखसुविधाहरूको एक स्रोतसाधन मात्र रहन गएको छ । यसरी मनुष्यका निम्ति आध्यात्मिक र भौतिक यी दुवै रूपबाट प्रकृति एक अपरिहार्य सहयात्री रहने गरेको छ । साहित्य र कलाका क्षेत्रमा अझ विशेषत: कविता र गीतका फाँटमा त प्रकृतिको अत्यधिक मानवीकरण हुने गरेकाले ती सबै कहिले मिथक त कहिले समसामयिक यथार्थका

बिम्ब र उपमा भएर सौन्दर्यचेतनामा समाहित हुँदै हाम्रो सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनका अभिन्न अङ्ग नै बनिसकेका छन् । मानवजीवन र प्रकृतिबीचको यस अविच्छिन्न सम्बन्ध र त्यसमा मनुष्यको केन्द्रीय भूमिकाबारे विवेचना गर्दै वैज्ञानिक समाजशास्त्र र सौन्दर्यशास्त्रका महान् चिन्तक कार्ल मार्क्सले प्रकृतिको इतिहासभन्दा निरन्तर सङ्घर्षरत र सिर्जनशील मनुष्यको इतिहासको निरीक्षण, अनुभव र विश्लेषण गर्नुपर्ने कार्यलाई नै बढी युक्तिसङ्गत र महत्त्वपूर्ण ठानेका हुन् । उनले त्यस अवधारणालाई 'सामाजिक अस्तित्व' भनेका छन् ।

हाम्रो नेपालीसाहित्यमा पनि प्राचीन लोकगानहरूदेखि आधुनिक कविता र गीतहरूसम्म, यहाँका स्रष्टाहरूले विभिन्न कोणहरूबाट मानव र प्रकृतिको त्यस सम्बन्धलाई व्यक्त गर्दै आएको पाउनु एक स्वाभाविक प्रक्रिया नै हो । संस्कृत साहित्यको आध्यात्मिक धार्मिक विश्वदृष्टिबाट प्रभावित नेपाली कविहरूले प्रकृतिलाई ईश्वरीय लीला वा दैवी शक्तिको रूप माने भने यता पाश्चात्य साहित्यमा शिक्षित, दीक्षित भएका स्वच्छन्दतावादी र प्रयोगवादी स्रष्टाहरूका लागि त्यो आफ्ना भाव प्रकाशनको वैयक्तिक माध्यम, स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको प्रेरणास्रोत, सौन्दर्य र आनन्दको असीम रसभण्डार अनि जीवनका तापसन्तापहरूबाट शान्ति र विश्राम पाउने दिव्य धाम रहने गरेको छ । त्यसै गरी शृङ्गाररसका प्रेमपन्थीहरूले त्यसका शरद् र वसन्त, जून तारा र बादल, गुनकेशरी र गुराँसमा आफ्ना प्रियतमलाई देख्दै मिलन र विरहका लागि गीतहरू गाएका छन् भने क्रान्तिका उपासक स्रष्टाहरूमाऊ उषाकालको रक्तिम सूर्य, हुरीबतास, बाढी, डढेलो, भुइँचालो आदि विध्वंस र नवनिर्माणको विप्लवी आकाङ्क्षाका लोकप्रिय प्रतीक बनेर रहेका छन् ।

यहाँनिर हामीलाई कालिदासको 'मेघदूत' र मोतीरामको 'पिकदूत', निरन्तर आइगइरहेका सिन्धुका छालहरूबाट अनित्य

जीवनको सन्देश दिने वसन्तपाध्या लुइँटेलको 'समुद्रलहरी', एक वृक्षको आत्मवृत्तान्तमार्फत मनुष्यजीवनका सांसारिक सङ्कटहरूको समाधानका लागि अध्यात्मवादको शिक्षा दिने लेखनाथको 'तरुण तपसी', लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, माधवप्रसाद घिमिरे, सिद्धिचरण र युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू अनि यस जगत्लाई एक जोखिमपूर्ण जीवनयात्राको भवसागर ठान्ने हाम्रा भक्तकविहरूको सम्झना हुन्छ ।

त्यसै गरी यहाँ म प्रकृतिको निर्मम र असीम शक्तिसित अथक सङ्घर्ष गर्ने मनुष्यको अपराजेय भावनाबाट प्रेरित अमेरिकाली लेखक अर्नेस्ट हेमिङ्वेको 'बूढो मान्छे र समुद्र' भन्ने विश्वप्रसिद्ध उपन्यास, दुस्साहसपूर्ण खोजको समुद्री यात्रा र द्वितीय विश्वयुद्धका भयङ्कर समुद्री सङ्ग्रामहरूमा आधारित विभिन्न आख्यानहरू र आफूले पढेका अन्य केही त्यस्ता कथा र कविताहरू पनि सम्झिरहेको छु । यसै क्रममा त्यस प्रकृतिलाई हेर्ने र बुझ्ने एक आफ्नै नौलो दृष्टिसहित इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' भन्ने यो नयाँ काव्यकृति पनि मेरा अगाडि आएर केही भनिरहेको छ ।

यहाँ त्यो समुद्र कुनै अलौकिक दैवी शक्ति वा मनुष्यलाई वीरताप्रदर्शनका लागि हाँक दिने भयङ्कर प्रतिद्वन्द्वी वा कसैले पार पाउन नसक्ने दु:खकष्टको भवसागर मात्र नभएर हाम्रै टोलगल्लीकै एक सुपरिचित निवासी, एक नेपाली काव्यकथाको एक नेपाली पात्र भएझैँ लाग्दछ र यही नै इन्दिरा प्रसाईको यस कृतिको खास विशिष्टता पनि हो ।

हाम्रो पृथ्वीका तीन खण्डमा दुई खण्ड (७१ प्रतिशत) जलमग्न रहेको र त्यसमा चारवटा विशाल महासागर र अन्य अनेक सागरहरू फैलेको भए पनि एक भूपरिवेष्टित देशको रूपमा बसेको नेपाल भने समुद्रतटदेखि हजारौँ किलोमिटर टाढा र उच्च हिमाली क्षेत्रमा पर्दछ । त्यसैले प्रकृतिप्रेमी नेपालीहरूका लागि त्यस प्रकृतिकै एक विराट् रूप हुँदाहुँदै पनि ती समुद्रहरू हाम्रो जनजीवनसित असम्बद्ध,

एक सुदूर प्रदेशका दुर्लभ वस्तु अनि भौगोलिक दृष्टिबाट मात्र हैन मानसिक र मनोवैज्ञानिक दृष्टिबाट समेत कुतूहलका विषय रहने गरेका हुन् । महासागरीय परिवेशबाट प्रभावित युरोप, अमेरिका आदि विभिन्न तटवर्ती क्षेत्रको जनजीवन तथा साहित्यमा समुद्रले अग्रस्थान पाउनु कुनै अनौठो कुरो नभए पनि नेपाली साहित्यको लागि त्यो एक नगण्य पात्र नै हुने गरेको छ । हाम्रा धर्मशास्त्र, पुराण, नियात्रा र फुटकर रचनाहरूमा समुद्रको उल्लेख भए पनि नेपालका कवि र गीतकारहरूका निम्ति त आफ्नै डाँडाकाँडा र हिमालचुलीहरू, यहींका लेकबेसी, ताल र कोशीहरू, गुराँस, सयपत्री वा डाँफे, मजूर र मुनालहरू नै आफ्नो रचनाका प्रिय विषय रही आएका हुन् । तर अघिअघिदेखि नै सर्वमान्यजस्तो भइसकेको यस स्थापित परम्पराका विपरीत एक भूपरिवेष्टित राष्ट्रकी लेखिका इन्दिरा प्रसाईले भने यहाँ समुद्रलाई नै एक प्रमुख र प्रिय पात्र बनाएर यो काव्यकृति प्रस्तुत गर्नु नेपाली साहित्यका लागि नै एक नौलो प्रयोग र नवीन प्रस्तुति हुन गएको छ ।

इन्दिरा प्रसाई आधुनिक नेपाली साहित्यकी एक बहुचर्चित स्रष्टा हुन् । उनीद्वारा कविता, कथा र उपन्यासजस्ता विभिन्न विधाहरूमा गरिएका योगदानहरू उल्लेखनीय मानिएका छन् । त्यसबाहेक अझै प्रकाशन र सम्पादन अनि अरू अनेक साहित्यिक र सांस्कृतिक सङ्घसंस्थाहरूको स्थापना र सञ्चालनजस्ता अन्य क्षेत्रहरूमा समेत उत्तिकै सक्रिय रहेर नेपाली भाषा र साहित्यको सर्वतोमुखी श्रीवृद्धि तथा विस्तार गर्नमा पनि उनको भूमिका प्रशंसनीय रही आएको छ । सिर्जनात्मक लेखनका फाँटमा नयाँनयाँ प्रयोगहरू गर्नतर्फको अग्रसरतासँगै अलोकप्रियताको पनि बेवास्ता गर्दै प्रचलित मान्यताहरूका विपरीत उभिन सक्ने निर्भीकता उनको अर्को चारित्रिक विशेषता हो । उनका केही मान्यता र धारणाहरूसित असहमति राखे पनि उनको सिर्जनात्मक प्रतिभा र नेपाली साहित्यप्रतिको

प्रतिबद्धताबाट भने अप्रभावित रहन सकिँदैन । उनको कविताको प्रमुख ध्येय प्रेम र त्यसका विविध भावनात्मक पक्ष हो । तर उनका मायाप्रेम र विरहमिलनका रोमान्सेली रचनाहरू पनि अन्य केही समकालीन स्रष्टाहरूका कवितामा पाइने फ्रायडवादी दुष्प्रभावबाट जोगिएका र निकै शालीनतासाथ प्रस्तुत भएका छन् । त्यसै गरी राष्ट्रिय भावको अभिव्यक्तिकलामा पनि उनको आफ्नै मान्यता रहेको छ । यी सबै कारक तत्त्वहरूले गर्दा नै उनको एक छुट्टै पहिचान बनेको हो ।

विगत तीन दशकभन्दा अघिदेखि निरन्तर रचना गर्दै आइरहेकी इन्दिरा प्रसाईका आजसम्ममा चार कवितासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइसकेका छन् र अब यो 'ए समुद्र !' उनको पाँचौँ कृति भएको छ । उनका ती सबै रचनाहरूका आआफ्नै विशेषताहरू रहेका छन् । ती सबैबाट उनको कविव्यक्तित्व र सौन्दर्यचेतनाको विकासक्रम, अनि त्यसमा आएका विभिन्न परिवर्तन र मोडहरूलाई पनि सहजै पहिल्याउन सकिन्छ । त्यसैले उनको यस नवीन कृतिको समुचित मूल्याङ्कन गर्नका लागि यहाँ त्यस लामो पृष्ठभूमिको पनि एक संक्षिप्त सिंहावलोकन गर्नु आवश्यक हुन गएको छ ।

इन्दिरा प्रसाई स्वयम्ले आफ्नो भूमिकामा स्वीकार गरेअनुसार 'बाइपङ्खी घोडा' (२०५७) र 'तिमी हुनुको' (२०५७) जस्ता प्रारम्भिक अवधिका रचनाहरूमा उनको सरोकारको प्रमुख विषयवस्तु, केही अपवादहरूबाहेक, आफ्नै मनोजगत् र त्यसका अन्तर्द्वन्द्वहरू थिए र अरूका सुखदु:खहरू उनको अभिरुचिभित्र पर्न सकेका थिएनन् । कविता उनका लागि एक्लोपनको एक मात्र अभिन्न र अन्तरङ्ग साथी, अनि निजी पीडाको अभिव्यक्ति मात्र बनेको थियो र कवितालाई नै उनले आफ्नो मुक्तिदायिनी मानेकी थिइन् । तिनताकका कविताहरू प्रेमको अतृप्त कामना, जगत् र जीवनको अर्थहीनता, मधुमासको मीठो सपना र त्यो भङ्ग भएपछिका तिक्तता र रिक्तता, आफ्नै

परिवेशप्रतिको असन्तुष्टि, हुनु र नहुनुको तानातान, बिरानोपन र आफ्नो अस्तित्वबोधको वेदनाजस्ता अभिव्यक्तिहरूले ढाकिएका छन् । उनी एक निर्जन टापु, निष्प्रयोजन अस्तित्व, वासविहीन शरणार्थी, आँसुको पोखरी, बेसुरको बिनायो र आफ्नो तनमनसहित सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड नै दुखेको आभासको भाषामा कुरा गर्छिन् र तिनताक बुझ्न नसकिने र बुझाउन पनि नसकिने व्यथामा रन्थनिएर रहेको उनको मन:स्थिति थियो । ती कविताहरू पढ्दा उनले आफ्नै साँघुरो संसारको अन्धगुफामा मनभित्रका क्याक्टसहरूबाट घेरिएर छटपटाउँदै र कराउँदै केही बरबराइरहेजस्तो लाग्दछ । त्यस खण्डित र विशृङ्खलित सातो गएको मनोदशामा उनका ती आत्मकथनहरू अस्पष्ट र दुरूह हुन पुगेका छन् । उनको कविताको त्यस पीडामा व्यक्तिगत समानुभूति रहे पनि र मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनको दृष्टिबाट तिनको आफ्नै अर्थ भए पनि अरूका लागि भने ती वैयक्तिक रचनाहरू खासै अभिरुचिका विषय भएका थिएनन् । हो, ती दुवै कृतिहरूभित्र कहीँकहीँ देशका नेतृत्ववर्गबीचको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, मानवीय आस्था र मूल्यमा देखिएको सङ्कट, आणविक युद्धको जोखिम र विश्वशान्तिको कामनाजस्ता केही आधुनिक विषयहरू पनि पर्दछन् तर ती सबै एकै क्षणमा उनकै रोदन क्रन्दनहरू र आशा निराशाको तुवाँलोभित्र छोपिएर हराउँछन् ।

त्यसको केही वर्षहरूपछि प्रकाशित उनका कविताका दुई कृति 'नेपाल न्यूज डट कम' (२०५९) र 'माल्दाइलाई चिठी' (२०६१) भने आफ्नो प्रयोजन र पदावलि, विषयवस्तु र प्रस्तुतीकरण सबैमा त्यसअघिका दुई कृतिहरूभन्दा एकदमै भिन्न र विपरीत प्रकृतिका देखिए । तात्कालिक परिस्थितिसित सम्बद्ध राष्ट्रभक्तिको भावनाबाट अनुप्राणित तथा एक खास राजनीतिक सैद्धान्तिक आदर्शमा आधारित रहेकाले तिनको भाषाशैली पनि तदनुसार नै प्रवचनात्मक र आवेगपूर्ण हुन गएको छ । उनकै कथनानुसार तिनताक 'समय र

परिस्थितिको फेरोमा परेपछि मन वा विचारमा परिवर्तन भएको' थियो र त्यस बेलासम्म सार्वजनीन पीडालाई आफ्नो कविताको विषय बनाउन नसकेको र आफ्नै पीडामा गुजुल्टिएर बसिरहेको उनीभित्रको कवि आफ्नो त्यो पुरानो लिकबाट हटेर देश भनेको हामी सबैले सरोकार राख्नुपर्ने विषय हो, आफ्नो राष्ट्र जोगाउन र आफ्नो राष्ट्र बनाउन राजनीतिसित प्रत्यक्ष वा परोक्ष चासो राख्नैपर्दछ, व्यक्तिको अस्तित्वसमेत राष्ट्रको अस्तित्वसित गाँसिएको हुन्छ, आफ्नो अस्तित्वको रक्षा राष्ट्रको अस्तित्वसित गाँसिएको हुन्छ... जस्ता आफ्ना मान्यताहरूको सशक्त उद्घोषणा गर्दै राष्ट्रवादी धाराको एक प्रखर प्रवक्ता भएर देखा परेको थियो । इन्दिरा प्रसाईद्वारा आफ्ना ती दुई कृतिका भूमिका र रचनाहरूमा व्यक्त भएका केही मान्यता वा धारणाहरू विभिन्न कारणवश सबैका लागि मान्य र स्वीकार्य हुन नसके पनि उनको देशप्रेम र राष्ट्रभक्तिको उत्कट भावना, राष्ट्रिय अस्मिता र स्वाभिमानका लागि आफ्ना निष्ठा र आस्थाहरूको निर्भीक स्पष्टोक्ति अनि दीनहीनता र दरिद्रताबाट सर्वथा मुक्त रहेको एक स्वतन्त्र नयाँ नेपालको सपनालाई भने त्यसै नकार्न सकिने छैन । त्यसबाहेक अझै यहाँनिर एउटा अर्को उल्लेख गर्न लायक कुरो के हो भने लामो कालदेखिको आत्मिक गुफावासबाट बाहिर निस्केर त्यसरी अब बाह्य जगत् र देश दुनियाँहरूमा पनि अभिरुचि देखाउन खोज्ने त्यो संवेदनशीलता उनको लेखकीय चेतनाको विकासमा आएको एउटा अर्को नयाँ मोड र परिवर्तन थियो ।

यसरी वि.सं.२०५७ देखि वि.सं.२०६१ सम्ममा प्रकाशित चारओटा काव्यकृतिहरू र त्यस अवधिबीच आफ्नो सोच र शैलीमा देखा पर्दै आएका विभिन्न मोडहरू पार गर्दै पाँच वर्षको अन्तरालपछि कवयित्री इन्दिरा प्रसाई अब फेरि 'ए समुद्र !' भन्ने यो नयाँ रचना हामीलाई उपहार दिइरहेकी छिन् । आफ्नो देशबाट हजारौँ कोश टाढा दक्षिण भारतको सुप्रसिद्ध समुद्रतटवर्ती महानगर मद्रास

(चेन्नाई)मा कार्यवश केही अवधि बस्नुपरेका बेला भेष, भाषा र रीतिथिति सबैमा एकदमै बिरानो त्यस परिवेशमा आफ्ना सुखदु:खका कुरा सुनिदिने र फुर्सदमा सँगै बसेर केही समय बिताउने एक मात्र साथी त्यहाँको समुद्र नै हुन्छ र यसरी क्रमश: त्यो लेखिकाको प्रिय पात्र बन्छ । सहरमा डुल्न निस्कँदा र त्यहाँको जनजीवनको अनुभव गर्दा उनको मनमा अनेक कुराहरू खेल्दछन् र एक अबोध बालिका आफूले नबुझेका कुरा सोध्न र बुझ्न जेठाबाठाहरूकहाँ गएझैँ उनका लागि पनि आफ्ना प्रश्न र जिज्ञासाहरू राख्ने एक मात्र ठाउँ त्यो समुद्र नै भएको छ । यसको प्रत्येक कविता समुद्रलाई गरिएको सम्बोधनकै रूपमा प्रस्तुत छ ।

अनेक फूलका थुँगाहरू एकअर्कासित गाँसिएर एउटै माला बनेझैँ यहाँ पनि जीवनका पैँतालिस अनुभूतिहरू आफ्नो अन्तर्सम्बन्धसँगै एक काव्यकथामा रूपान्तरित भएका छन् । यस वृत्तान्तमा दुईओटा पात्रहरू देखिन्छन् जसमा एक जना त स्वयम् यसकी लेखिका नै हुन् जसले आफ्ना कथाहरू सुनाएकी छिन् र अर्को हो त्यो विशाल समुद्र, जो कुनै बुद्धिमान् अभिभावक वा सहृदय मित्रझैँ उनका ती कथाहरूको एक गम्भीर तर मौन स्रोता बनेको छ । वरिपरिको संसारसित पूर्णत: अनभिज्ञ रहेझैँ त्यो अनन्त विस्तारसाथ आफ्नै लहरहरूको लीलामा मग्न छ । एक निर्जीव ऐनाले चुपचाप बदलिँदै जाने हाम्रा भावमुद्राहरूलाई प्रतिबिम्बित गरिदिएर हामीतिरै फर्काइदिएझैँ यस लेखिकाको अन्तर्हृदयका उच्छ्वास र उद्वेगहरू त्यस समुद्रको कठोर मौनतामा ठक्कर खाएर प्रतिध्वनित हुँदै यी कविताहरूमा छरिएका छन् । समुद्र र लेखिकाबीच गहिरो आत्मिक सम्बन्ध बनेको छ । त्यसैले उसको मौनता वा संवादहीनताबाट त्यस सम्बन्धमा कुनै असर परेको छैन । एक निर्जीव देवमूर्तिसामु कुनै एकनिष्ठ भक्तले घण्टौं आफ्ना दुखेसोहरू पोखेर शान्ति पाएझैँ र त्यस अनुभूतिलाई नै

सार्थक ठानेर चित्त बुझाएझैं यहाँ लेखिका पनि आफ्नो कथा सुनाएर नै सन्तुष्ट भएकी छिन् । तर त्यस समुद्रले पनि केही बोलिदिए हुन्थ्यो भन्ने चाहना हाम्रो मनले गरिरहेको हुन्छ । दोहोरो संवादबाट भन्दा आफ्नो एकालापबाटै हाम्रो अन्तस्करणमा एउटा सूक्ष्म कम्पन जगाइदिने इन्दिरा प्रसाईको यो नयाँ काव्यप्रविधि स्वयम्मा एउटा नौलो प्रयोग र प्रस्तुति हो ।

यस कृतिको पहिलो कविता समुद्रसित लेखिकाको सुखद मिलनबाट सुरु हुन्छ र बीचका अनेक घटना, तीतामीठा अनुभव र सुखदु:खका क्रमहरूपछि लेखिकाले भविष्यमा फेरि भेट हुने आशासहित बिदा लिएको प्रसङ्गमा टुङ्गिन्छ । लेखिकालाई त्यो समुद्र र त्यसको किनारमा रहेको सहर औधी नै मन परेका छन् र उनी तिनकै समीपमा बसिरहन चाहन्छिन् तर परदेश जतिसुकै आकर्षक भए पनि र केही दिन रमाउँदै त्यहाँ दिन बिताए पनि आखिरमा आफ्नै घरआँगन र आफन्तहरू, त्यहाँ आफूद्वारा रोपेर हुर्काइएका शिरीष र नीमका वृक्षहरूलाई बिर्सन नसकेर आफ्नो देशमा फर्कन्छिन् । आफ्नो माटो तथा मातृभूमिप्रतिको उनको यो अगाध माया र निष्ठा साँच्ची नै यहाँ हृदयस्पर्शी भएको छ । एक सुकुमार हृदय भएकी संवेदनशील नारी स्रष्टाका रूपमा उनले आफ्ना प्रियतमसित मिलनको कामना र उसको वियोगको वेदना, आफ्ना बालबालिकाप्रतिको मातृसुलभ चाहना र आफ्ना वरिपरि देखिने कठोरता र विद्रूपताहरूबाट आफ्नो मनमा परेका आघातहरूलाई पनि यी कविताहरूमा उत्तिकै कोमलतासाथ अभिव्यक्ति दिएकी छिन् ।

यसरी त्यस समुद्रले आफू मौन बसेर नै लेखिकाको कोमल हृदयमा एकपछि अर्को गरी विभिन्न रङ्गका तरङ्गहरू उत्पन्न गरिदिएको छ । उनी कहिले त्यसको सौम्यता र गम्भीरताबाट मोहित हुन्छिन्, कहिले उनलाई त्यसको अलौकिक ऊर्जा र

गतिशीलता देखेर ईर्ष्या लाग्दछ र कहिले आफ्नो मनभरि प्रचण्ड आँधीबेहरी चलिरहँदा पनि त्यो किन शान्त बसेको होला भन्ने उत्सुकता जाग्दछ र कहिले त्यसको विशालताभित्र हराएर आफू नगण्य भएझैँ लाग्दछ । कहिले उनी त्यसको गरिमामय उपस्थितिबाट आश्वस्त हुन्छिन् भने कहिले त्यसको मायावी चरित्र देखेर उनको मन सशङ्कित र त्रस्त हुन्छ । कहिले त्यसका उन्मुक्त छालहरूले स्पर्श गरेर मनमा प्रेमवासनाका लहर जगाइदिन्छन् र त्यो आन्तरिक प्यासबीच नै अतृप्त भएर उनको छटपटी अझै बढ्दछ र त्यसको नुनिलो पानीले तनमनको घाउ चहऱ्याउन थाल्दछ; कहिले ती एकएक गरेर आउने छालहरूले उनको मनका पानाहरू पनि पल्टाइदिँदै प्रियतमको सम्झना गराउँछन् र ती चञ्चल छालहरूलाई समातिराख्न नसकेझैँ ती मीठा सम्झनाहरू पनि एकछिन आफ्नो मायाजाल फिँजाएर शून्यमा अलप हुन्छन् । कहिले उनलाई ती निरन्तर परिवर्तनसाथ देखा परिरहने छालहरूबाट सृष्टिचक्रको आभास हुन्छ र कहिले समुद्रतटमा एकसाथ हाँसखेल गरिरहेका विभिन्न जाति र सम्प्रदायका नरनारीहरू देख्दा 'मानिस हुनुको एउटा धर्म' भन्ने विश्वमानवतावादको तत्त्वज्ञान मिल्दछ । प्रतिक्षण बिलाएर पनि फेरि उत्पन्न हुँदै अस्तित्ववान् रहिरहेका छालहरू जीवनको विजय र मृत्युको पराजय प्रमाणित गरिदिन्छन् । आफ्ना सुखद र दु:खद अनुभूतिहरूका क्षणहरूमा कहिले उही समुद्र आकर्षक र आत्मीय लाग्दछ भने कहिले त्यो निष्ठुरी र अहङ्कारी लाग्दछ ।

तर आफ्ना प्रेमप्रसङ्ग र वैयक्तिक आशा तथा नैराश्यका यी सबै भावुकतापूर्ण उद्गारहरू यस आख्यानका एक पाटा मात्र हुन् । यहाँ उल्लेख गर्नुपर्ने त्यसको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो त के हो भने यसमा कवयित्री इन्दिरा प्रसाईले आफ्ना सुखदु:ख र मायामोहका कुरा गर्दा त्यस सहरको जनजीवन र त्यसका सुखदु:खहरूलाई पनि

सम्झिरहेको देखिन्छ र समुद्रको भव्यतापूर्ण सौन्दर्य र रोमान्टिक आकर्षणमा मुग्ध हुँदाहुँदै पनि उनबाट त्यहाँका सामाजिक मानवीय पक्षहरूको रत्तीभर पनि उपेक्षा गरिएको छैन । समुद्र उनका लागि 'प्रकृतिको उपहार वा अभिशाप'को एक द्विविधापूर्ण प्रश्न हुन गएको छ । आफ्नै झोऋझमेलाहरूबीच पनि यसरी आफ्नो परिवेशका पीरमर्काहरूलाई ओझेलमा पर्न नदिने उनको यो लेखकीय विवेक यस कृतिमा अझै राम्ररी प्रस्फुटित भएको छ ।

विशाल भवन र फराकिला सडक तथा आधुनिक ज्ञानविज्ञानका स्रोतसाधनहरूले सुसम्पन्न रहेको त्यो समुद्रतटवर्ती सहर हेर्न लायक छ र त्यहाँ सुन्दर स्मारक र सङ्गमर्मरका स्तम्भहरूसँगै अनेक दर्शनीय ठाउँहरू रहेका छन् । तर त्यहाँ अनेक 'छरपस्टिएका परम्परा र काला दागहरू' पनि छन् । त्यहाँ शिक्षा, स्वास्थ्य र वातावरणको क्षेत्र समस्याग्रस्त देखिन्छ । त्यहाँ खानेपानीको हाहाकार छ र फोहोर मिसिएकाले समुद्रजल पनि प्रदूषित हुन गएको छ । त्यहाँ असह्य दरिद्रताको दु:खकष्ट भोगिरहेका अनेक मानवबस्तीहरू छन् । अग्लाअग्ला पर्खाल भएका स्कुल, कलेज र विश्वविद्यालयहरूको ढोका सामान्य नागरिकका छोराछोरीहरूका लागि अझै बन्द नै रहेको छ । त्यहाँ अस्पतालवरिपरि बिरामीहरूसित मोलतोल गरिरहेका भ्रष्ट कर्मचारीहरू पनि देखिन्छन् । परदेशीहरूलाई ठग्ने, लुट्ने दाउ हेरेर बसिरहेका सहरिया ठग र बगलीमाराहरूलाई भेट्दा त्यहाँ मानिसले मानिससित सतर्क भएर चल्नुपर्ने अवस्था छ । त्यहाँको समाजमा धार्मिक पाखण्ड र अन्धविश्वासको प्रभाव छ र सरकारी योजनाहरूमा पनि ढिलासुस्ती रहेको सुनिन्छ । त्यसै गरी काम खोज्दै दुबई र कतार पुगेका आफ्ना छोराहरूको खबर पाउनका लागि त्यहाँका हुलाकघर, रेलस्टेसन र जहाजघाटहरूतिर थुप्रै चिन्ताग्रस्त बाबुआमाहरूलाई बाटो कुरिरहेको देख्दा लेखिकाको चित्त कुँडिएको छ ।

समुद्र प्रकृतिको विराट्ता र शक्तिसम्पन्नताको मूर्त रूप हो । तर आफूवरिपरिका यी दु:ख र दुर्दशाहरूप्रति त्यसको निर्मम उदासीनता देखेर लेखिका मौन रहन सक्दिनन्, अनि आफ्नो धैर्य र संयम त्याग्दै आक्षेप र आरोपको भाषामा बोल्दछिन्–

- **ए समुद्र !**
  तिम्रो सहरमा छरपस्टिएका परम्पराहरू
  तिम्रो वेगका छालहरूले पनि
  धुन नसकेका, पखाल्न नसकेका
  काला दागहरू देखेर
  त्यसैत्यसै निसास्सिन्छु म ! (परिशिष्ट ४५)

- **कतार र दुबईका मेसिनहरूमा**
  अथवा बाँझा र रूखा खेतहरूमा
  पलायित छोरा कल्पने
  यहाँका पनि आमाका आँखा
  ओबाना छैनन्
  ...
  ए समुद्र !
  तिम्रो किनारामा उनीहरू किन अटेनन् ! (ऐ ४८–४९)

- **भक्तको परम्परा अब**
  भगवान्ले धान्न सक्तैनन् ।
  ...
  ए समुद्र !
  तिमी किन मौन ! (ऐ ४९)

- **ए समुद्र !**
  प्रदूषित तिम्रो जलप्रपात देखेर
  चिन्तित छु केही बेर म पनि । (ऐ ५२)

- **रित्ता छन् धाराका टुटीहरू**

...
रित्ता गाग्रीका लहरहरू
...
ए समुद्र !
तिम्रो महासागरमा डुबेर पनि
म प्यासै रहेँ । (ऐ ५४)

- ए समुद्र !
तिम्रो किनाराको फोहोर
झन्झन् बढ्दो देख्छु । (ऐ ५६)

- ए समुद्र !
तिम्रो किनाराका स्कुल कलेजका ढोकाहरू
अझै पनि धेरै अग्लो भएजस्तो छ । (ऐ ५७)

- ए समुद्र !
...
र झोपडपट्टी निर्मूल पार्ने
सरकारका योजनाहरू
सायद तिम्रै लहरभित्र
अर्धमूर्च्छित छन् । (ऐ ५८)

- अस्पताल रोगी र रोगी अस्पताल
डाक्टरहरू कतै कुनै कुनामा
व्यापार पनि गर्दै छन्
...
ए समुद्र !
तिम्रो किनाराको यस बालुवामा
असङ्ख्य घाउहरू बिसेक भए ।
र कुनै चहऱ्याए
चहऱ्याइरहे पनि । (ऐ ६३)

यस विषम सामाजिक व्यवस्थाका अमानवीय पक्षहरूप्रति त्यहाँका सम्पन्न र शक्तिशाली वर्गहरूले देखाउँदै आएको उपेक्षापूर्ण उदासीनतातर्फ यहाँ बहुतै मिहीन पाराले व्यङ्ग्य र उपहास गरिएको देखिन्छ । समुद्र यहाँ शक्तिसम्पन्नहरूको प्रतीक हो र त्यसकै आँखाअगाडि रहेका यी फोहोर र दुर्गन्धहरूबारे आफ्ना निष्कपट प्रश्न र जिज्ञासाहरू हुऱ्याइदिएर कवयित्री इन्दिरा प्रसाईले आधुनिक सहरिया सभ्यताका पाखण्डहरूलाई उघारिदिएकी छिन् । माथिका यी पङ्क्तिहरू पढ्दा हाम्रो काठमाडौँ र यसका छेउछाउमा अचेल बढ्दै गएका बेथितिहरूबारे यस महानगरका अभिभावकहरूलाई पनि उनले केही प्रश्नहरू सोधिरहेजस्तो लाग्दछ । बाहिरी सभ्यता र सम्पन्नताको घुम्टोभित्र लुकाएर राखिएका सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विद्रूपताहरूलाई साङ्केतिक भाषाशैलीबाट सार्वजनिक गरिदिने उनको यो शिल्पकला अत्यन्त प्रभावकारी हुन पुगेको छ । त्यसै गरी समुद्रलाई साक्षी बनाउँदै निर्वैयक्तिक प्रसङ्गहरूलाई वैयक्तिक अनुभूतिमा समाहित गर्न सक्ने उनको सम्प्रेषणीय कुशलता पनि उत्तिकै सराहनीय भएको छ ।

यसरी समग्रतामा हेर्दा उनका विगतका रचनाहरू र वर्तमान चरणको यस नवीन कृतिबीच, जीवनदृष्टि र अभिव्यञ्जनात्मक शिल्पसौन्दर्य, यी दुवैमा ठूलै अन्तर आइसकेको पाइन्छ । आफ्ना अनुभूतिहरूका त्रिसट्ठीवटा आयामहरूलाई एउटै शीर्षकअन्तर्गत सँगालेर २०५७ सालमा प्रकाशित 'तिमी हुनुको' भन्ने लामो कविता र त्यस्तै प्रकार र प्रविधिको यो नयाँ रचना 'ए समुद्र !' (२०६३) लाई दाँजेर हेर्दा यता उनमा सूक्ष्म रूपबाट आइरहेको त्यो आन्तरिक परिष्कार र परिवर्तन सहजै ठम्याउन सकिनेछ । अघिल्लो कृति (२०५७) मा उनी ऐकान्तिक मनोजगत्बाट पूर्णत: वैयक्तिक पीडाको आफ्नै निजी भाषा र बिम्बहरूमा बोलिरहेकी थिइन् भने अब सार्वजनीन पीडा अर्थात् बाह्य जगत्का सङ्कट र समस्याहरूमा

पनि उनको आवाज सुन्न थालिएको छ । यस कृतिका अधिकांश अभिव्यक्तिहरूको भावभूमि, ती पुरानै घाइते मनका केही स्वप्निल उच्छ्वासहरूबाहेक मुख्यत: जीवनवादी विश्वदृष्टि र धरातलीय यथार्थका जीवन्त अनुभूतिहरूबाटै निर्मित भएको छ । यहाँ के भन्न सकिन्छ भने यस कृतिमा आफ्ना विगतका अनुभूतिहरूबाट साँधिँदै र सामाजिक अव्यवस्थाका अन्तर्द्वन्द्वहरूलाई निकटतासाथ अङ्गीकार गर्दै उनको संवेदनात्मक ग्रहणशीलता पनि अझै तिखारिएको छ । त्यसै गरी उमेरको परिपक्वताले पनि होला, एकडेढ दशकअघिको त्यो प्रेमातुरता र व्यग्रता, कुण्ठा र उत्कण्ठाहरू अब संयमित र व्यवस्थित हुँदै गएका छन् । यस सृष्टिकै सौन्दर्य र सङ्गीतमा, यस जीवनकै सङ्घर्ष र सुखदु:खहरूमा आफ्नो सार्थकताको खोजी गर्ने एक अर्को नयाँ मोडतर्फ उनी उन्मुख हुँदै गइरहेको देखिन्छ ।

केही आफ्नै र केही यस संसारका चक्रकुचक्रहरूमा जेलिएकी एक सुकुमार कवयित्रीले लोककविताको जस्तो सरल सोझो भाषामा, केही पनि नलुकाएर जस्ताको तस्तै, आफ्नो सामान्य जीवनका सामान्य अनुभूतिहरू, आफ्ना केही कथा र व्यथाहरू यहाँ एउटा अथाह समुद्रको गर्भमा विसर्जित गरिदिएकी छिन् । यही मार्मिक वृत्तान्त नै, यही सरलता र सहजता नै यसको सुन्दरता पनि हो । यहाँ कुनै चमत्कारिक उपमा, अलङ्कार वा बिम्बहरूको सञ्जाल छैन, न त छ यहाँ अनावश्यक बौद्धिकता वा कल्पनाशीलताको कुनै जालझेल नै । ससाना महत्त्वहीनजस्ता देखिने दैनिक जीवनका घटना र अनुभवहरू यहाँ रोचक र अर्थयुक्त लाग्न थाल्छन् र तिनले हाम्रो मनलाई पनि खलबल्याइदिन्छन् । उनका अघिअघिका कविताहरू प्राय: हाम्रो हृदयमा खिन्नता र व्यग्रता, केही असहजता र नकारात्मकताका आभासहरू मात्र उत्पन्न गरिदिन्थे भने अब स्वच्छन्दतावाद र मानवतावादका अन्तर्भावहरूको एक सङ्घटित रसायनसँगै संवेदनशीलता र विवेकशीलताको स्वादिष्ठ समायोजनबाट

सिर्जना भएका यी रचनाहरूले हामीलाई अलिक बेग्लै सन्तुष्टि प्रदान गर्दछन् ।

यी सबै उपलब्धि र विशिष्टताहरूलाई दृष्टिगत गर्दा आफ्नो यस नयाँ कृतिमा उनी निश्चय नै परिपक्व र बुद्धिमान् हुँदै आएको देखिन्छ र यो हामी सबैका लागि सन्तोषको कुरा हो । लामो दु:खद यात्रापछि उपलब्ध यी नयाँ यथार्थबोध, अन्तर्दृष्टि र शिल्प कुशलताहरूलाई उनले अब निरन्तरता दिँदै तिनको अझै गहनीकरण र विस्तारीकरण गर्दै लैजानुपरेको छ । कताकता अझै पनि यहाँ एक भौँतारिएको आत्मालाई प्रेतात्माले नचाएझैँ उनको चित्त पनि 'हुनु'को अर्थले मर्माहत, आफूभित्र अप्राप्य खुसीको खोजी, आफ्नै 'म'को अनिश्चितताबाट उब्जेको आत्मसंशय, भीडमा पनि आफूलाई एक्लो पाउने आत्मनिर्वासित मनोदशाजस्ता केही छायावादी एवं रहस्यवादी संस्कारहरूबाट आक्रान्त भइरहेको र उनी आजको युग तथा जीवनमा सन्दर्भहीन र अर्थहीन भइसकेका केही आग्रह र अवधारणाहरूबाट पनि यदाकदा सम्मोहित रहिरहेको सङ्केत केही रचनाहरूले दिएका छन् । उनले आफ्ना सिर्जनात्मक ऊर्जा र चिन्तनलाई विचलित र विखण्डित गर्ने यस्ता निषेधात्मक प्रवृत्तिहरूबारे पनि गहिरिएर पुनर्विचार गर्नु राम्रो होला । त्यसो गरेर नै उनको स्रष्टा व्यक्तित्वले अझै पूर्णता प्राप्त गर्नेछ अनि उनको साहित्यरचना पनि हाम्रो राष्ट्र र समाजका लागि झन् सार्थक हुन जानेछ । मेरा यी केही टीकाटिप्पणीहरू अब प्रौढता प्राप्त गरिसकेकी लेखिकाको सिर्जनाप्रति कुनै वैचारिक हस्तक्षेप वा अर्तीउपदेश नभएर उनको शुभेच्छुकका केही सदाशयपूर्ण आग्रह मात्र हुन् । इन्दिरा प्रसाईमा अब त्यस्ता युगीन प्रश्नहरूसित साक्षात्कार गर्न सक्ने प्रशस्त प्रतिभा र क्षमता छ भन्ने कुरामा हाम्रो विश्वास रहेको छ ।

नेपाली साहित्यका अन्य विधाहरूमा झैँ हाम्रो कवितामा पनि २००७ सालपछिको अपेक्षाकृत स्वतन्त्र वातावरण र बाह्य जगत्का

शैक्षिक सांस्कृतिक संसर्गहरूले गर्दा स्वच्छन्दतावाद, फ्रायडवाद, प्रयोगवाद, अस्तित्ववाद, नारीवादजस्ता विभिन्न वैचारिक प्रवृत्तिहरू भित्रिए । जानीनजानी हाम्रा कविकवयित्रीहरू पनि ती सबैबाट धेरैथोरै प्रभावित भएको देखियो । पश्चिमका पुँजीवादी देशहरूबाट फेसनका रूपमा पैठारी भएका अनि हाम्रा आलाकाँचा साहित्यकारहरूबाट शास्त्रीय परम्पराविरुद्ध आधुनिक बनिहाल्ने लहैलहैमा अन्धानुकरण गरिएका ती नक्कली सोच र शैलीहरू हाम्रो सामाजिक विकासको दृष्टिबाट अहिले असान्दर्भिक भइसकेका छन् । तर बाहिरिया सञ्चारमाध्यम र पुस्तक, पत्रिका आदिको व्यापक विस्तारले गर्दा हाम्रा सहरबजारका मध्यमवर्गीय बुद्धिजीवीहरूबीच अझै पनि केही न केही मात्रामा तिनको वैचारिक प्रभाव कायमै रहेको छ । अर्कातिर, आजको एक्काइसौँ शताब्दीमा हाम्रो नेपाल, नेपाली साहित्य र त्यसका लाखौँ कविताप्रेमीहरूले अब आफ्नै राष्ट्रिय स्वरूप र स्वाद भएको, एक नयाँ किसिमको कविता खोजिरहेको र मागिरहेको जस्तो लाग्दछ । हाम्रा कविकवयित्रीहरूले पनि जनजनको त्यो आवाज सुन्नुपर्ने भएको छ ।

आफ्ना कविताको पृष्ठभूमि र प्रेरणास्रोतबारे लेखिका इन्दिरा प्रसाईले आफ्नो सिर्जनायात्राको प्रारम्भिक कालमै कविता आफ्नो लागि निजी पीडा अभिव्यक्त गर्ने एक निजी विधा मात्र रहेको र त्यसैबाट आफूले मुक्तिको अनुभूति पाएको अनि केही अपवादबाहेक सार्वजनीन पीडालाई आफ्ना कविताको विषय बनाउन नसकेको कुरा औँल्याएकी थिइन् । त्यसै क्रममा ‘समाज, देश र विश्वका लागि मेरो निजी पीडाको कुनै अर्थ नहोला, अर्थ खोज्ने समूहमा मेरा कविता निरर्थक पनि हुन पुग्लान्’ भन्ने उनको पूर्वानुमान पनि रहेको थियो । यसबाट उनी स्वयम् आफ्ना कविताको सीमारेखाबारे राम्ररी सचेत भइसकेको थाहा हुन्छ र यसलाई हामीले उनको लेखकीय इमानदारीको एक प्रशंसनीय पक्ष पनि मान्नैपर्दछ । तर

त्यसपछि फेरि समय र परिस्थितिको आग्रहअनुसार आफैँले कोरेको त्यो सीमारेखा उछिनेर उनले समाज, देश र विश्वलाई पनि आफ्नो कवितामा आत्मसात् गर्न खोजेको पाइयो । हो पनि, कविताले हामीलाई आफ्ना वैयक्तिक पीडाहरूबाट अस्थायी मुक्ति मात्र दिन सक्दछ, स्थायी मुक्ति हैन । स्थायी मुक्ति पाउनका लागि त त्यस पीडालाई सार्वजनीन पीडामा नै समायोजित गर्नुपर्ने हुन्छ । उनको यो प्रयास लेखकीय इमानदारीको अर्को दृष्टान्त पनि थियो । अब यस नयाँ काव्यरचनामा त्यो संवेदनात्मक क्षितिज अझै फैलँदै गएको पाउनु हामी सबैका लागि खुसीको कुरा भएको छ ।

एक व्यक्तिको नितान्त निजी पीडामा र सामान्य जनगणको पीडामा ठूलो अन्तर रहेको हुन्छ । प्रारम्भिक चरणमा कविको पीडा पनि स्वकीय नै हुन्छ । तर उसको काव्यदृष्टिको क्षेत्र विस्तृत हुँदै जाने क्रममा त्यो पीडा समष्टिगत वा विश्वजनीन हुन पुग्दछ । एक उत्कृष्ट द्रष्टा वा स्रष्टाको वास्तविक पहिचान पनि त्यही नै हो । यहाँ निजी पीडा र त्यसको अभिव्यक्तिस्वतन्त्रतालाई नकार्न वा अवमूल्यन गर्न खोजिएको होइन र त्यसो गर्नु न त युक्तिसङ्गत हुन्छ न त मानवीय नै । समाजको एक अभिन्न अंशको रूपमा कुनै एक व्यक्तिको निजी पीडाबाट पनि तात्कालिक सामाजिक यथार्थ नै प्रतिबिम्बित भइरहेको हुन्छ । तर आफ्नो निजी पीडाको मात्र कुरा गरिरहनु र त्यसैमा आत्मलीन भएर आफ्नै समाजका अन्य प्राणीहरूका पीडाहरूको बेवास्ता गर्नु पनि कदापि न्यायोचित हुन सक्दैन ।

हाम्रो जस्तो रूढिग्रस्त संस्कृति र विषमतापूर्ण राजनीतिक आर्थिक व्यवस्थाअन्तर्गत हाम्रा अधिकांश नरनारीहरूको जीवन अति नै अभावग्रस्त र कष्टकर रहँदै आएको छ र तीमध्ये अझ महिलाहरू त झनै असुरक्षित र विभिन्न प्रकारका अन्य दु:खकष्टबाट

समेत पीडित भएर असहाय जीवन बाँच्न बाध्य भएका छन् । त्यसै गरी महिलाहरूकै माझ पनि मध्यमवर्गीय र निम्नवर्गीय महिलाहरूले भोग्नुपरेका भौतिक तथा मानसिक समस्याहरू आआफ्नै प्रकारका देखिन्छन् । हामीले नेपाली नारी स्रष्टाहरूको साहित्यको अध्ययन गर्दा यी सबै सामाजिक र आर्थिक तथ्यहरूलाई पनि दृष्टिगत गर्नैपर्दछ । अधिकांशत: मध्यम वर्गबाट आएका हाम्रा नारी स्रष्टाहरूले आफ्ना रचनामा तिनै वेदना, व्यथा, असन्तुष्टि, आक्रोश, असहायपना, प्रेमको चाहना र मुक्तिका आकाङ्क्षाहरू कहिले खुला त कहिले दमित स्वरमा व्यक्त गर्दै आएका छन् र यो स्वाभाविक कुरा नै हो । त्यसैले हामीले समाजका सामान्य दु:खकष्ट, पीडा र वेदनाहरूबारे विचार गर्दा पनि नारीमनका पीडा र वेदनाहरूलाई अलिक फरक किसिमले हेर्नु र बुझ्नु नै बढी युक्तिसङ्गत हुनेछ । एक नारी स्रष्टाका रूपमा कवयित्री इन्दिरा प्रसाईले पनि आफ्ना कविताहरूमा उही प्रेमको चाहना, पीडाबाट मुक्तिको कामना, मनका त्रास र आशङ्काहरू व्यक्त गर्दै आएकी छिन् र यस कृतिका अनेक रचनाहरूमा पनि एक नयाँ शैलीको माध्यमबाट उनका ती मनोदशाहरू नै व्यक्त भएका छन् । हामी सबै दु:खी छौँ, हाम्रा दु:खहरू फरक हुन सक्छन् । तर हामीले एकअर्काका दु:खहरू पनि सुन्नु र बुझ्नुपर्दछ । त्यसबाट हाम्रा र अरूका दु:खहरूलाई पनि केही मात्रामा घटाउन सकिनेछ ।

साहित्यको समाजशास्त्रीय रूप र मानवीय पीडाका वैयक्तिक तथा सामाजिक आयामजस्ता केही महत्त्वपूर्ण विषयहरूबारे मेरो यो छोटो सैद्धान्तिक व्याख्या, आफ्ना कविताबारे कवयित्री इन्दिरा प्रसाईले व्यक्त गरेका विचारोत्तेजक धारणाहरूबाटै प्रेरित हुन गएको हो । त्यसैले यसलाई यहाँ सान्दर्भिक नै ठान्न सकिन्छ । तर यो पर्याप्त भने छैन । यस विषयमा हाम्रा नारी स्रष्टाहरूबीच नै गहिरो चिन्तनमनन हुनु आवश्यक छ ।

सन्तोषको कुरा के हो भने हिजोआज नेपाली साहित्यका सबैजसो विधाहरूमा एकभन्दा अर्का प्रखर प्रतिभाहरू आफ्ना नयाँनयाँ कृतिहरूसहित देखा पर्न थालेका छन् र तीमध्ये हाम्रा नारी स्रष्टाहरूको भूमिका कुनै अर्थमा पनि गौण रहेको देखिँदैन । तिनका रचनाहरूलाई अङ्ग्रेजी वा विश्वका अन्य भाषाहरूमा अनुवाद गर्न पाए हाम्रा अनेक कविकवयित्रीहरूले पनि अन्तर्राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त गर्न सक्ने कुरामा अब कुनै शङ्का रहेको छैन । दृष्टान्तका लागि, अहिले पनि हाम्रा केही युवा स्रष्टाहरू बाहिरका देशहरूमा चर्चित, स्थापित र पुरस्कृत भइरहेका छन् र भविष्यमा यो क्रम अझै बढ्दै जाने भएको छ । आज नेपाली साहित्यलाई त्यसरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना भएका दुईचार त्यस्ता प्रतिभासम्पन्न र ऊर्जावान् स्रष्टाहरूमा कवयित्री तथा आख्यानकार इन्दिरा प्रसाईको नाउँ पनि सहजै उल्लेख गर्न सकिन्छ । शुभकामना !

लाजिम्पाट, काठमाडौँ
श्रीकृष्णाष्टमी, सन् २००६

परिशिष्ट

ए समुद्र !

इन्दिरा प्रसाई

१

नियतिको अर्को खेल
खेल्दै र चल्दै
आफैँ आफ्ना छालहरूमा,
सायद बुर्कुसी मारेर चालहरूमा
मद्रास !
ए समुद्र !
फेरि म तिम्रो किनारामा

•

आँखाको भ्रमजस्तो तिम्रो अँगालोमा

२

कुनै बेला प्रियतमको खोजीमा
एउटा जिजीविषा बोकेर
सशक्त बाँचेकी आफूलाई
तिम्रा छालहरूले सुमसुम्याउँदा
रुनै जागेथ्यो उमङ्गको चाह
निर्धो र निमुखो रहेछ प्राप्ति
यस बेला रित्ता हत्केला मात्र छन् ।

ए समुद्र !
र अहिले पनि खोज्दै छु
मेरा अप्राप्य खुसीहरू ।

३

कपालमा ताजा मोलम[1] सिउरेर पनि
मनमा ओइलाएका मोलमहरू मात्र छन्
बोकूँ तिनै मोलम अब
अथवा खोइ कहाँ समर्पण गरूँ ?

ए समुद्र !
यो कोलाहलबीच
निर्जन मेरो 'म'लाई
कसरी बहलाऊँ ?
कहाँनिर दुख्छ भन्न सक्तिनँ
तर दुखिरहन्छ
कसरी सहलाऊँ ?

४

आफ्ना खुसीहरू उसका पाउमा
र ऊ धेरै टाढा आफूबाट
लाग्छ छाल भएर आउँछ
छोएजस्तो पनि गर्छ
आफ्नै जस्तो पनि भएर
र फैलन्छ फेरि समुद्रभरि
कहिल्यै आफ्नो नभए जसरी
यो कस्तो भ्रमको मायाजाल !

---

१. **मोलम** : सुगन्धित सेता वा सुन्तले रङ्गका फूलहरूबाट तयार गरिएका माला । यसलाई दक्षिण भारतका आइमाईहरू कपालमा लगाउने गर्छन् ।

ए समुद्र !
यस बेला थाकेको आफूलाई
कहाँ र कसरी बिसाऊँ ?

५

मनका एलबमका पानाहरू
समुद्रका हावाले पल्टाउँदै जाँदा
र सरर पल्टन्छन् दृश्यहरू
खुसीहरू, उमङ्गहरू, उत्साहहरू छोपिन्छन्
र पछिल्लो पानाका तस्बिरहरू
आफैँसँग प्रश्न गर्छन्
आँखाभरि डमडमाएको आँसुचित्र
सायद मेरै हो
यस बेला तिमीसँग
सोध्न मन लागेको छ–

ए समुद्र !
खोइ मेरा लहरहरू
यतिका हूलका हूल लहरहरूबीच
कहाँनिर हराए मेरा लहरहरू !

६

निस्ता खुसीहरू
रसम्[२]सँग मुछेर
निल्न खोज्छु
गला लाग्छ, आँसुको घुट्कोले एक गाँस निल्छु

२. रसम् : भातसँग मुछेर खाने एक प्रकारको अमिलो झोल : दक्षिण भारतीयको खानाको एउटा परिकार (इमली वा तितरी हालेर बनाइएको) ।

थपिन्छ कडी[३] वा साम्वर[४] पनि
तर खोइ स्वाद कहाँ छ ?
समुद्रकिनारामा उभिएकी छु ।

ए समुद्र !
मेरो म कहाँ छ ?
म खोज्दै छु अनवरत
स्वाद र सन्तुष्टिको सङ्गम
भन कता हराएको छ ?

७

पानी नै पानी
हावाको हरेक झोक्कासँगै
एकपछि अर्को लहर
समुद्र !
तिमी किन नबिसाएको ?
हेर्दाहेर्दै आँखा थाक्छन्
र म तिमीसँग तादात्म्य गाँस्न खोज्छु
तिम्रो जीवन्तता
म ईर्ष्या गर्छु ।

ए समुद्र !
म किन थाक्छु ?

८

दिनभरिको टन्टलापुर घाममाऊ
कतै तिम्रै उपस्थिति गाउँछ
र सरर्र हावा चल्छ

---

३. कडी : दहीको मोहीलाई पकाएको झोल, भात खाँदा दिने ।
४. साम्वर : दाल र तरकारीहरू हालेर पकाएको झोल, भातसँग मुछेर खाने ।

छैन, यहाँ तातो पनि छैन हावा
मुग्ध म तिम्रो अँगालोमा
यसैयसै तानिन्छु, तड्पन्छु
म तिमीलाई भेट्न नै
दौडीदौडी आउँछु
पैतालामा तातो बालुवा टाँस्दै
म तिमीसम्म आउन रमाउँछु ।

ए समुद्र !
म तिम्रै गीत गुनगुनाउँछु
म तिम्रा सेता फिँजहरूमा
अनन्त यात्राको सपना देख्छु ।

•

परेवाका सेता प्वाँखहरूको
आनन्द भोग्छु ।

९

प्रियतमका छलहरू
आफन्तका धोकाहरू
समर्पण मनका सबैसबै बहहरू
पखालेर सम्पूर्ण आफूलाई
म निर्मल बन्न खोज्छु
आवरण मात्र धोएर
म भित्रभित्रै अझै थपिन्छु
र चेपिन्छु वेदनाका बोझहरूमा ।

ए समुद्र !
म तिम्रै बाटो हेरी बस्छु

हलुङ्गो हुने चाहनामा
अझै थपिँदो छु
सफा स्निग्धको चाहनामा
बहको भारी छातीभरि ।

१०
कहिले तिमी नहुनुको पीडामा
कहिले तिमी हुनुको आनन्दमा
म कल्पन्छु
तिम्रै उपस्थिति
र एक्लै
कहिले स्विकार्छु तिमीलाई
कहिले अफाल्छु तिमीलाई
मान्छेको भागमा परेको
प्रकृतिको उपहार हौ
अथवा कहिलेकाहीँ
अभिशाप पनि ।

ए समुद्र !
तिमी किन त्यस्तो
अथवा भएर पनि नभएजस्तो !

११
बिहान डोसा, इडली र वडा[५]सँग
जब बिउँझन्छ यो सहर
बिस्तारै फैलन्छ रविको यौवन
दाहिने नाकमा फुली बोकेर

५. डोसा, इडली, वडा : चामलको पीठो र कालो दालको पीठो मिसाएर पकाइएका विशेष दक्षिण भारतीय परिकारहरू, जुन बिहानको नास्ता वा दिउँसोको खाजामा खाइन्छ ।

हाफप्यान्टमाथि लुङ्गी बेरेर
यत्रतत्र हतारहतार
जागिर काम र माममा
अथवा युनिफर्ममा नानीहरू
युनिफर्ममाथि बुर्का ओढेका केटीहरू
गर्मीमा कालो बुर्का
बुर्काबाट च्याइरहेका अभ्यस्त आँखाहरू ।

ए समुद्र !
तिम्रो सहरमा छरपस्टिएका परम्पराहरू
तिम्रो वेगका छालहरूले पनि
धुन नसकेका, पखाल्न नसकेका
काला दागहरू देखेर
त्यसैत्यसै निसास्सिन्छु म !

१२
कुनै निधारमा विभूत सेतो घसेको
कुनैमा कुमकुमको लालित्य
कतैकतै मिश्रित छ मनोरम
र कतिपय रित्तो छ सुनसान ।

हेलमेटविहीन सवारद्वारा
सावधानीसाथ हाँकिएका मोटरसाइकलहरू
ट्राफिकको घुइँचोमा पनि
प्रहरीविहीन सडकमा
एकनास यात्रा र दुर्घटना छैन
हाँडीको पींधजस्ता काला रङ्गहरू
तर दुर्गन्ध कतै छैन ।

ए समुद्र !
तिमीले पढाएको पाठ हो
अथवा पढिरहे यिनले तिमीलाई !

१३

ढकमक्क शिरीष
आफ्ना राता बैँसहरू उघारेर अलमस्त छ
नीम उन्मत्त हाँसोका साथ
पाकेका फलहरू बोकेर बाँड्दो छ ।

यस बेला विराटनगर सम्झन्छु
आमाको आँगनको शिरीषको बोट
र आफ्नै आँगनको
नीमको विशाल रूख
धोद्रो परेको त्यो रूख
आफैँले माया गरेको त्यो रूख
र घर लडाउने भयले
आफैँले कटाउनुपरेको
त्यो नीमको रूख ।

ए समुद्र !
तिमी नभएको मेरो देश सम्झन्छु
तिमी हुँदाको मेरो गाउँ सम्झन्छु ।

१४

'मोलम'का लागि फूल किनेर
बसमै 'मोलम' बनाउने आइमाईहरू
तर उनीहरूकै रित्ता केशहरू
बसको खचाखच भीडमा पनि

फूल र तेलको सुगन्ध
काला निस्पट्ट कालामाऊ पनि
पसिनाको गन्ध छैन
कति सुन्दर यहाँको कालो रङ !

ए समुद्र !
तिम्रो नुनिलो पानीको कमाल
भीडमा पनि कुनै दुर्गन्ध छैन !

१५

तिम्री मेरिना
एम.जी.आर.को गौरव
अहा ! मरेर पनि बाँचेका
भारतरत्नको समाधि
समुद्रकिनाराको बालुवाको संसारमा
प्रेयसीको चमत्कार
सङ्गमर्मरका स्फटिकहरू
सुन्दर अति सुन्दर !

ए समुद्र !
तिम्रो स्वागतद्वारमा
सङ्गमर्मरसँग छालहरू गाँसेर
उभिएको पिरतीस्तम्भ देखेर
प्रेमगानको नमुनासामु
अति विभोर भो यो मन !

१६

जीर्ण शरीर
कालो काया

दायाँ हातले धारिलो खुर्पा उचालेर
हरियो नरिवलको फेदमा
ख्वाप्प काट्छ
फेरि छ्याकछ्याक
हरियोभित्रको सेतो
र सेतोभित्र पनि
बिस्तारै खोपेर सानो दुलो
र दुलोमा पाइप घुसारेर
हातमा राखिदिन्छ ।

ए समुद्र !
तातो घाममाञ्
शीतल नरिवलपानी
म तिम्रो संसारमा
मन्त्रमुग्ध हुन्छु ।

१७

कतार र दुबईका मेसिनहरूमा
अथवा बाँझा र रूखा खेतहरूमा
पलायित छोरा कल्पने
यहाँका पनि आमाका आँखा
ओबाना छैनन्
बाबुका पाखुरा बिसाएका छैनन्
छोरा फर्कने आशामा
धनको पोकाको तिर्सनामा
स्टेसनतिर आँखा ताकेर
टेलिफोनबुथ, हुलाकघर
र इमेलका साइबरहरूतिर

घरीघरी दृष्टि दिन्छन्
र पदचापको झल्को
अझै थाहा छैन
कहिलेसम्मलाई हो
रित्तो छ ।

ए समुद्र !
तिम्रो किनारामा उनीहरू किन अटेनन् !

१८
उसको पूजा, उसकै अर्चना
सारा टोल र मोहल्लामा
धर्मको आतङ्क फैलाएर
सम्राट् हुन खोज्दो छ ऊ
भगवान् डराएर चर्को आवाजले
टाढा कतै अनकन्टारमा पुग्छन्
ऊ अझै चिच्च्याउँदै छ
भक्तको परम्परा अब
भगवान्‌ले धान्न सक्तैनन् ।

ए समुद्र !
तिमी किन मौन !

१९
फेरि 'मोलम'कै कुरा गर्छु
तेल हालेर चिटिक्क बाटिएका
कसिला काला चुल्ठामास्तिर
सेता मोलम र कतै सुन्तले मोलमहरू
फुल्दै छन् मगमगाएर

सानी बालिका, नवयौवना मस्त छन्
अथवा प्रियाकी धरोहर पनि
'मोलम'को लहरले
सहर ढाक्छ मनोरम ।

ए समुद्र !
विधवाका कपालका 'मोलमहरू'
सायद तिम्रा छालहरूभित्र
रुँदै छन् एक्लिएर !

२०
त्यस दिन, त्यो पल
ग्ल्याडिस[६] र साथीहरू
कञ्चन[७] र समुद्र
उसको बालक्रीडा समुद्रसँग
बालुवा पोत्दै घुँडामा
छाल आएर पखाल्छ
कञ्चनको प्रफुल्लतामा
पिताको चरम खुसी
अपार जलको सान्निध्यमा
पिता र पुत्रको सामीप्यमाऊ
गोल्डेन बिचको सुन्दरता ।

ए समुद्र !
यस्तै खुसी नित्यनिरन्तर
सायद तिम्रै छालहरूमा ।

---

६. छोरो कञ्चनजङ्घाको चेन्नाईका अभिभावक बेन्जामिन इसाककी छोरी ।
७. कञ्चनजङ्घा प्रसाई ।

२१

छिमेकी खुसीहरूले
बाहिरपट्टि पोतिदिन्छ
नक्कली रोगनजस्तो
हावाको सानै झोक्काले पनि
उडाई लान्छ टाढातिर
म आफ्ना खुसीहरू हराएर
सापटी खुसीमा भौँतारिन्छु
र एकैछिन रमाइदिन्छु
भित्रभित्रै उनीहरूको सम्झनामा
गीताञ्जलीको तिर्सना
र तिमीहरूलाई
अँजुलीभरि मायामा थापेर
म पिइदिन्छु आँसुको भल ।

ए समुद्र !
सम्झनु र बिर्सनुको दोभानमा
तिम्रा लहरहरू भोग्दै छु ।

२२

मन[८]का कथाहरू
सायद मेरा होइनन् पनि
तर पनि भिन्न छैनन्
आर्तनाद उनका र मेरा
सुकु[९] उसको छुट्टै कथा हुन सक्छ
लुकाएर आफ्ना व्यथाहरू

---

८. बेन्जामिन इसाककी गृहसचिव मनकुमारी ।
९. बेन्जामिन इसाककी गृहसचिव सुकुमाया ।

यी कसरी तम्तयार छन्
सधैँ यात्रामा अनवरत
ओठमा मृदु मुस्कान
र आँखामा असह्य वेदना ।

ए समुद्र !
यस किनारामा आँधी आउँदैन
तिमी सधैँ शान्त !

२३

अटो र ड्राइभरहरू
परदेशीसँग ठगीका योजनामा
बिस्तारै आउँदै छन् स्टेसनतिर
बाटाघाटामा पनि
परदेशी भेटिने आशामा
मीठो बोली ड्राइभरको
र कर्कश बन्छ बिदावारीमा
ड्राइभर मेसिन बन्छ मेसिन
ठगीको मेसिन
अटो ड्राइभर आतङ्क ।

ए समुद्र !
प्रदूषित तिम्रो जलप्रपात देखेर
चिन्तित छु केही बेर म पनि ।

२४

छातीभरि घाउहरू छन्
जताततै घाउ मात्र छन्
निको हुन खोज्छन् घाउहरू

खाटा उप्काइदिन्छौ तिमी
र म आफैँ कोतरिदिन्छु
त्यसैले रक्ताम्मे हुन्छन् घाउहरू ।

ए समुद्र !
तिम्रो नुनिलो पानीले
मेरो घाउ चहऱ्याइरह्यो ।

२५

पानी पानी पानी
जता हेऱ्यो त्यतै पानी
आकाश नीलो कि पानी नीलो !
पानी तिमी कि आकाश तिमी !
अलमल्ल पर्छु म
जतासुकै पानी देखेर
आफू पनि पानी नै भएको
कल्पन्छु म ।

ए समुद्र !
पानी भएर छल नगरे है !

२६

भुइँभरि छताछुल्ल पानी
टचाङ्करमा पानी, ग्यालेनमा पानी
प्लास्टिकका बोतलहरूमा पानी
र पाउचहरूमा पनि पानी नै पानी
पानी हुनुको प्रमाण छापिएका पानीहरू
मानिसहरू पानीको व्यापार गर्दै छन्
मानिसहरू पानी नपाएर मर्दै छन् ।

ए समुद्र !
तिम्रो अस्तित्वले छोपेको यस किनारामा
पानीले आतङ्कित छ मानिस
तिम्रो उपस्थितिमा रमाएको मानिस
पानीकै खोजमा छ मानिस ।

२७

रित्ता छन् धाराका टुटीहरू
कुन बेला पानी आउँछ थाहा छैन
तर जुनसुकै बेला सुक्छन्
त्यसैले सडककिनारामा
रित्ता गाग्रीका लहरहरू
प्लास्टिकका नीला, राता, पहेँला
थुप्रै रङ्गीन गाग्री
रङ्गहीन पानीको प्रतीक्षामा छन् ।

ए समुद्र !
तिम्रो महासागरमा डुबेर पनि
म प्यासै रहेँ ।

२८

टाढाबाट बलिष्ठ पाखुरा फैलाएर
मतिर आइरहेका हे युवक !
आँधी भएर आयौ तिमी
तिमीसँग अँगालो मार्न
प्रतीक्षारत मेरा छातीहरू
युगौँदेखि तिम्रै किनारामा
बालुवा भएर पर्खिरहे
जबजब नजिकनजिक भयौ तिमी

तिम्रा लोलाएका पाखुराले
मलाई तृप्तिसम्म पुऱ्याउन सकेनन् ।

ए समुद्र !
तिमी कठोर हुन सकेनौ
मेरो आनन्दको कारण
तिमी बन्नै सकेनौ ।

२९

इसाक[१०] तिमी पानीजस्तो
घामका किरणले पखालिएको
स्निग्ध, कञ्चनजङ्घाको ललाटजस्तो
जोनी[११] र स्यामुयल[१२]को मन
जातजाति र भाषाभाषी
अनि धर्मका पर्खालहरू नाघेर
मानिस हुनुको एउटा धर्म
बेन्जामिन सायद अर्को धर्म
ग्ल्याडिसका मुस्कुराएका ओठहरूमा
हाम्रो बिहान भएको थियो ।

ए समुद्र !
आपत्मा परेकाहरूका लागि
तिमी सधैँ बेन्जामिन भइदेऊ ल !

३०

कुभिन्डोमा राक्षसको चित्र कोरेर
मूलढोकाअघि झुन्ड्याउनु

---

१०. कञ्चनजङ्घाका चेन्नाईका अभिभावक बेन्जामिन इसाक ।
११. बेन्जामिनका कान्छा छोरा ।
१२. बेन्जामिनका जेठा छोरा ।

मूलढोकाअघि भुइँमा
हरेक बिहान
चामलको पीठोको रेखी हाल्नु ।

यहाँका सुनामहरू
इतिहासका पानाहरूमा
सजिन बाध्य देख्छु
कुभिन्डोको राक्षस
बाहिर निस्कँदै गरेको देख्छु
ठूला घरका साना झ्यालहरूबाट च्याउँदा
सफा पानीमा फोहोर मिसिँदै गरेको देख्छु ।

ए समुद्र !
तिम्रो किनाराको फोहोर
झन्झन् बढ्दो देख्छु ।

३१

बसमा सानी बालिका
हातभरि चुरा, कानमा झुम्का
तेल चिल्लो बाटेको केशमा
मोलमको पूर्ण शृङ्गार छ
आमासँग लागेर ऊ
सायद मामाघर जाँदी छ
यस बेला स्कुलमा
पढाइको घन्टी बजेको छ
तर ऊ किताब बुझ्दिन
चाँडै उसको पनि बिहेको टुङ्गो लाग्नेछ
त्यसपछि ऊ पनि

उसैकी आमाझैँ
सिँगारिएर माइत आउनेछे ।

ए समुद्र !
तिम्रो किनाराका स्कुल कलेजका ढोकाहरू
अझै पनि धेरै अग्लो भएजस्तो छ ।

३२
म मेरो पुरानो आफ्नो
र निजीझैँ लाग्ने
मद्रासको खोजीमा आएथेँ
ऊ त कुन बेला कुन बेला
चेन्नाई भइसकेछ
म तिमीलाई मद्रास पुकारूँ
वा नवीन आवरणको चेन्नाई ?

ए समुद्र !
तिमीले पखालेर अफालेको
मद्रास नै उर्लन्छ मभरि
मैले आफूभित्र चेन्नाई रोप्नै सकिनँ
म आफूबाट मद्रास फाल्न सक्तिनँ ।

३३
झोपडपट्टी[१३] हटाउने
सरकारी योजनाले
सरकारी घर पाएथ्यो उसले
रमाएर आवासमा पुगेको ऊ
भोलिपल्टै फर्केथ्यो

---

१३. झोपडपट्टी : सडककिनारामा अनधिकृत रूपले बनाइएका झुप्राहरू ।

आफ्नै झोपडपट्टीमा ।
आवास बहालमा दिएर
ऊ झोपडपट्टीमा रमाउँछ ।

ए समुद्र !
तिम्रो किनाराको ऊ
आवासको सुविधामा
निदाउन सक्तैन
किनभने त्यहाँ दुर्गन्ध छैन
र झोपडपट्टी निर्मूल पार्ने
सरकारका योजनाहरू
सायद तिम्रै लहरभित्र
अर्धमूर्छित छन् ।

३४
मानिस मानिस मानिस
भीडको नदी बगिरहेछ
गइरहेछन्, आइरहेछन्
स्टेसन, जङ्सन र स्टेसन हुँदै
प्लेटफर्म, वेटिङरुम तर्दै
कुल्ली र पकेटमार
सावधान मान्छेसँग मानिसहरू ।

चक्र यही निरन्तर
कसैलाई फुर्सत छैन
रेलको प्रतीक्षामा
बूढो उँघ्दै छ
बूढी सुतेको नातिलाई

पङ्खा हम्किरहेकी छ
कफीका ताता प्यालाहरू र गर्मीसँगै
युवा र युवती मस्कँदै छन्
ए समुद्र !
तिम्रो भेलसँगै
मानिसहरू सलल्ल बग्दै छन्
आउने र जाने उर्लंदो भेल
सृष्टिको चक्रझैँ ।

३५

रेलका झ्यालहरूबाट
तिमीलाई हात हल्लाउँदै छु मद्रास !
यस बेला मुटुको एउटा टुक्रा
तिमीसँग धितो राखेर
सम्बन्ध गाँसेकी छु मैले
मनको पुरानो खातामा
अर्को तिम्रो माया खापिँदो छ ।
टाढाटाढा हुँदै गएका
बिजुली बत्तीका झिलिमिलीहरू
हृदयान्तरमा बलिरहनेछन्
निस्पट्ट देखिएका अँध्यारा पनि
कसोकसो मायालु लाग्दा छन् ।

ए समुद्र !
तिम्रो यस किनाराको यो सहर
अब मेरो पनि भएको छ
पराई लाग्ने यो महानगर
बिछट्टै आफन्त भएको छ ।

३६

आएथेँ कुनै दिन
तिम्रो सान्निध्यमा
समयको अन्तरालपछि
गुमाएकी पनि छु धेरै कुरा
तर जति पाएँ
त्यसको पनि त मोल छैन
यस बेला एकातिर कञ्चनविरह छ
तर तान्तु[१४] मोहले पनि तान्दो छ
यो सहर, यो कोठा
अर्को पाला पनि
सायद यसरी नै उभिनेछन् यहाँ
तर समयको यो भोग
यस बेला यहीँ सकिएको छ ।

ए समुद्र !
तिम्रो आकर्षणले तानेर
म फेरि पनि आउनेछु
तिम्रो किनाराको चमत्कार
सायद म फेरिफेरि भोग्नेछु ।

३७

म खुसीका तरङ्गहरू
तान्तु र कञ्चनका लहरहरूमा
आह्लादित तान्तुक्रन्दन
उफ् ! उमङ्गित भो मन
इन्द्रसामु नरको गरिमा

१४. छोरी अनुकृतिका ।

यी मोहक पलहरूसँग
म प्रार्थना गर्न सकूँ
ए समुद्र !
समयको यो ताँदो
टमक्क बाँधी राखे
खुसीका यी भङ्गालाहरू
सधैँसधैँ यसरी नै
मेरा पाउको स्पर्शमा राखे ।

३८

यस बेला मनको अँधेरो पनि
कतै तिम्रो फिँजजस्तो
रमझम तिम्रो आवरणजस्तो
म रमाउन खोज्दै छु
बिर्सेर सबै समयका प्रताडनाहरू
बन्द मनका ढोकाहरू
तिम्रो आनन्दका छालहरूले
ढकढकाइरहेछन्, थपथपाइरहेछन्
सुकुमार पुष्पपत्रजस्तो तिम्रो स्पर्श ।

ए समुद्र !
म बिर्सन पनि सक्तिनँ मनका चोटहरू
सम्झने असफल प्रयत्न मेरो
तिम्रै स्नेहका धारहरू ।

३९

यो कस्तो मोहको जालो !
एकपछि अर्को आइरहेछ
कस्तो निरन्तर आकर्षण !
हराएर फेरि भेट्टिने

कतै विलय, कतै प्रारम्भ
प्राणीको निरन्तरताजस्तो
म मुग्ध भएर पनि
विश्वास गर्न सक्तिनँ तिमीलाई ।

ए समुद्र !
तिमीलाई छोएर पनि भेट्नै नसकिने
ओल्लो किनाराको विसर्जनपछि
मध्यभागमा पुनः जीवित हुने
पानीमा बिउँतने रक्तबीजको कथा
•
मृत्युको पराजय सायद
तिमी हौ तिमी ।

४०

प्रतीक्षामा छु म कसैको
यहाँ जति रमाउन खोजे पनि
परमानन्द उसकै अँगालोमा
तिम्रो निश्चित आगमनप्रति
सधैँ शङ्कास्पद मेरो चेतना
निरन्तर भ्रममा परिरहन्छ
म नपत्याएझैँ गर्छु
म डराएझैँ गर्छु ।

ए समुद्र !
किन उसको नित्य आगमनको सत्य
स्वीकार गर्न सक्तिनँ म !
•
तिम्रो कोलाहलपूर्ण गर्जनमा
मृत्युगीत गाइरहेथ्यो ।

४१
मद्रास अर्थात् चेन्नाई
रोगीहरू आशाको झिल्को बोकेर
स्टेसन र कोही हवाईमैदानबाट
लाग्दै छन् अस्पतालका ढोकातिर
यो सहर
विद्यार्जनको सहर
र अस्पतालै अस्पतालको सहर
अस्पताल रोगी र रोगी अस्पताल
डाक्टरहरू कतै कुनै कुनामा
व्यापार पनि गर्दै छन्
तर कतिचाहिँ देवस्वरूप भएर
जीवनदान गर्दै छन् ।

ए समुद्र !
तिम्रो किनाराको यस बालुवामा
असङ्ख्य घाउहरू बिसेक भए ।
र कुनै चहऱ्याए
चहऱ्याइरहे पनि ।

४२
शङ्ख र घण्टको परम्परामाथि
कुनै बेला क्रमशः अतिक्रमण भयो
रोग, भोक र शोकको निवारणपछि
गिर्जाघरको उद्घाटन भयो
मन्दिरका शङ्खध्वनि
र घण्टको अविरल गुञ्जनमा
जब मानवताको आर्तनाद
हराउन थाल्यो, छोपिन थाल्यो

त्यहीँ श्वेत वस्त्रको प्रतापले
एउटा राज्यको सूत्रपात गऱ्यो ।

ए समुद्र !
मन्दिरमा पुजारीको पाठ
गिर्जाघरमा शान्त प्रार्थना
र मस्जिदबाट आइरहेको कोलाहल ।

•

तिम्रै पानीको एक रङ्गजस्तो
सबै थोक मिसिँदा पनि
केही नमिसिएजस्तो ।

४३

खुसीका पोकाहरू जताततै
छरपस्टिए पनि
आफ्नै मुटुका चोइटाहरू
उछिट्टिएर टाढा पुगेपछि
समुद्रको पानी हेरेर
प्यास मेट्न नसकेजस्तो
त्यसैत्यसै लोलाएको
एउटा यन्त्रचालित जिन्दगी
बोकिदिन्छु, हिँडिदिन्छु ।

ए समुद्र !
खुसीले नाचेको तिम्रो रूप
अहङ्कारले गर्जेको तिम्रो आवाज
म आफूभित्र गाभ्न सक्तिनँ ।

•

तिम्रो किनाराको भीडमाझ
म एक्लो– फगत एकाङ्की छु ।

४४

एउटा सुखद खोजका लागि
म मनका पर्दाहरू उघार्दै
क्षितिजसम्म पुग्न खोज्छु
उल्टो पाउ फर्कन्छु
जब आत्तिएर डराएर
त्यहाँ अतीतको कालो छाया
सलबलाएको देखेपछि
उसको विकृत रूपको
आभास मात्रले पनि
म आँखा चिम्लन्छु
र पिच्च थुकिदिन्छु ।

ए समुद्र !
युगौंदेखि अतीत बोकेर पनि
किन थाक्तैनौ तिमी ?
छातीभरि वेदना खामेर पनि
कसरी हाँस्न सक्छौ तिमी ?

४५

यसपालि अर्को अध्याय सकिएको छ
पर्वका उत्साहहरू
उमङ्ग र उच्छ्वासहरू
यही धरतीमा छरपस्टिए
यहींको आकाशमा र वायुमा
हाम्रा हर्षोन्मादहरू ।
आफन्तका आतङ्कबाट प्रताडित हामी
पुन: आफन्तका सङ्कलनमा

लालायित र समर्पित पनि
त्यसैले अर्कै संसार बनायौ ।

ए समुद्र !
तिम्रो किनारामा हाम्रा खुसीहरू
धितो राखेर मनका आनन्दहरू
हामी जाँदै छौँ गन्तव्यसम्म
र फेरि आउनेछौँ तिम्रा लहरझैँ ।

•

तिम्रै किनारामा रमाउने
अर्को सङ्कल्प बोकेर ।

गोविन्द भट्टको लघु जीवनी

नरेन्द्रराज प्रसाई

औँलामा गन्न सकिने नेपालका शिखर बुद्धिजीवीहरूमा गोविन्द भट्टको नाउँ आउँछ । उनी नेपालको राजनीतिक मैदानमा जसरी अग्रपङ्क्तिमा आउँथे त्यसरी नै साहित्यको क्षेत्रमा पनि उनको नाउँ विशिष्टताको सूचीमा अङ्कित हुन्छ । साहित्यमा विशेष गरी उनी समालोचकीय विधामा कस्सेर लागेका थिए । अनि उनी प्रगतिवादी चिन्तनमा चाहिँ गहिरिएर नै डुबेका थिए ।

गोविन्द भट्टको जन्म १९९४ साल साउन २ गते घामको झुल्कासँगै रौतहटको पुरेनियामा भएको थियो । उनी एउटा कट्टर ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका थिए । त्यसैले सानैदेखि उनी कठोर धार्मिक अनुशासनमा बाँधिएका थिए । उनलाई सानैदेखि संस्कृत मात्र घोकाइन्थ्यो र गाईखाने भाषा हो भनेर त्यति बेला अङ्ग्रेजी पढ्नबाट उनलाई वञ्चित गराइएको थियो ।

परिवारमा बढ्दो आर्थिक सङ्कट, आमा र भाइको असामयिक निधन तथा घरमा यदाकदा उत्पन्न हुने पारिवारिक अन्तर्विरोध र द्वन्द्वका कारणले भट्टको मनमा गहिरो चोट पुगेको थियो । त्यति मात्र होइन जहानियाँ राणाशासनबाट जनताले भोग्नुपरेका कष्टकर दिनहरूबाट पनि उनीभित्र विद्रोह पलाएको थियो । राष्ट्र र समाजमा घटेका दुःखदायी कुराहरू उनी प्रायः आफ्ना कापीमा टिप्ने गर्थे । कति लिपिमा टिपेका र कति मनमा टिपेका तिनै कथनलाई उनी

कहिले कविता बनाएर लेख्थे र कहिले निबन्धका रूपमा पनि लेख्ने गर्थे ।

सरल, मिलनसार र उत्कृष्ट बौद्धिकताका धनी भट्टको पहिलो रचना बनारसबाट निस्कने 'युगवाणी'मा प्रकाशित भएको थियो । निबन्धमा आधारित सो लेखको शीर्षक थियो– 'आमा नेपाल ।' सो निबन्ध पुरस्कृत पनि भएको थियो । त्यो निबन्ध पढेर महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा उनीसित निक्कै प्रभावित थिए । त्यसैले उनका कविताको पाण्डुलिपि पढेर देवकोटाले २०११ साल असार १७ गते भूमिका पनि लेखेका थिए– 'श्री गोविन्द भट्टजी नेपालीका कतिपय हिन्दी कविताहरू मैले पढें । मेरो प्रथम भावना यही भयो कि उहाँको हृदय सुन्दर, सुकोमल भावको भण्डार रहेछ । उहाँको भाषा ललित र प्रभावकारी तथा उहाँको भविष्य अत्यन्त उज्ज्वल देखिन्छ । हिन्दी साहित्य संसारले पनि उहाँभित्र रहेको सच्चा कविका असली गुणलाई पहचान्दै जाला भन्ने मैले आशा गरेको छु । म त प्रशस्त मात्रामा उहाँका कवितासित प्रभावित भएको छु । फूल यस्तो छ, फल कस्तो होला ! उहाँले नेपाली भाषामा लेख्नुभएको भए म अझ आनन्दित हुने थिएँ । सायद नेपाली अनुवाद निकाल्नुहुनेछ । हिन्दीमा भन्दा नेपालीमा अझ ज्यादा उहाँको जरुरत देखिन्छ ।'

गोविन्द भट्टको प्रथम पुस्तकाकार कृति 'शान्तिसन्देश' खण्डकाव्य हो र यो २०२४ सालमा प्रकाशित भयो । यो खण्डकाव्य नेपाल विद्यापीठमा एसएलसीसरहको परीक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश भएको थियो ।

गोविन्द भट्टका विविध विषयमा गरी एघारवटा पुस्तक प्रकाशित भइसकेका छन्– १. शान्तिसन्देश, २. नेपाललाई बुझ्ने समस्या : एक लामो र कठिन प्रक्रिया, ३. अन्तरविरोधबारे मार्क्सवादी चिन्तन, ४. आधुनिक युग, ५. आधुनिक साहित्य र नयाँ साहित्य, (नेपालभाषा), ६. चीनका चार आधुनिकीकरणहरू, ७. गोविन्द भट्टका समालोचना

(सम्पादक, रविलाल अधिकारी), ८. गोविन्द भट्टको मार्क्सवादी चिन्तन, ९. गुण्डादर्प दलन, १०. माई मदर (अनुवाद) र ११. इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' (सम्पादक, प्रा.डा.ऋषिराम शर्मा) ।

नेपाली भाषासाहित्यमा समर्पित भएबापत भट्टले त्रिमूर्ति निकेतनबाट महाकवि देवकोटा सम्मानका साथै सर्वश्रेष्ठ पाण्डुलिपि पुरस्कार, कृष्णमणि साहित्य पुरस्कार, नारायणी वाङ्मय पुरस्कार, गोकुल स्मृति पुरस्कार, सर्वदा वाङ्मय पुरस्कार, राजकीय कविता महोत्सव पुरस्कारलगायत धेरै सम्मानहरू ग्रहण गरेका थिए ।

गोविन्द भट्ट विद्यार्थी जीवनदेखि नै बौद्धिक क्रियाकलापमा निरन्तर संलग्न थिए । जीवनपर्यन्त उनी नेपालीको सुक्खसमृद्धिको चाहनामा नै केन्द्रित थिए । नयाँ नेपाल बनाउने उनको ठूलो धोको थियो । त्यसैले उनी जीवनका हरेक मोडमा राष्ट्रियता र देशप्रति खुल्ला वकालत गरिरहन्थे ।

गोविन्द भट्टले प्रवासमा पुगेर उच्चशिक्षा लिए । उनले बनारस हिन्दु विश्वविद्यालयबाट स्नातक र लखनऊ विश्वविद्यालयबाट दर्शनशास्त्रमा एमए गरे । साथै उनले कोलम्बो प्लानअन्तर्गत पाश्चात्य दर्शनमा पिएचडीको शोधग्रन्थ तयार पारेका थिए । तर विविध कारणले त्यो ग्रन्थ बुझाउन उनी असमर्थ भए ।

गोविन्द भट्टले खास गरेर समालोचनासम्बन्धी लेखरचनाहरूको निर्माण गरे । सुरुका दिनमा उनले विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, पारिजात, विजय मल्ल, गोविन्द मल्ल गोठाले आदिका उपन्यासहरू र गोकुल जोशीका कृतिका बारेमा यथेष्ट मूल्याङ्कन गरी लेखहरू लेखे । उनले आदिकवि भानुभक्त आचार्य, महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भीमनिधि तिवारी, गोपालप्रसाद रिमाल र युद्धप्रसाद मिश्रहरूका बारेमा पनि समग्र रूपमा समीक्षात्मक लेखहरू लेखेका थिए । उनी पुराना लेखक वा कृतिहरूभन्दा

विशेषत: नयाँनयाँ लेखक र कृतिहरूको समीक्षा गर्नेतर्फ बढी केन्द्रित हुन्थे । सोही क्रममा उनले इन्दिरा प्रसाईको 'ए समुद्र !' माथि पनि समीक्षा लेखे ।

बीपी कोइरालाको 'तीन घुम्ती', र पारिजातको 'शिरीषको फूल'को समालोचनापछि उनी नेपाली समीक्षात्मक फाँटमा चर्चित, प्रसिद्ध र स्थापित भए । वास्तवमा यिनका यी समालोचनात्मक लेखहरूमा उत्कृष्ट साहित्यिक अभिव्यक्ति त छँदै थिए तर त्यसभन्दा पनि वैचारिक रूपले गर्दा यिनका ती समालोचना ख्यातिका चुचुरोमा पुगे ।

नेपाली भाषासाहित्यको समकालीन समालोचकीय धाराका विषयमा उनी खुबै चिन्तित देखिन्थे । उनकै शब्दमा भन्ने हो भने 'हामीकहाँको प्रगतिवादी समालोचनालाई पनि पूर्णत: दोषमुक्त भन्न सकिन्न । नेपाली साहित्यको समालोचनाको फाँट सन्तोषजनक रूपबाट अझै विकसित भइसकेको छैन र त्यस क्षेत्रमा जेजति विकास भएको छ त्यो एकपक्षीय, असन्तुलित र अपूर्ण नै रहेको छ ।'

गोविन्द भट्टले कथा र उपन्यासलाई नै आफ्नो समीक्षाको खास विषयवस्तु बनाउन रुचाएका थिए । उनको पहिलो समालोचनात्मक अभिव्यक्ति पनि 'सौता' भन्ने एउटा उपन्यासका विषयमा आधारित थियो । त्यो लेख २०२० सालको 'रूपरेखा'मा प्रकाशित भएको थियो ।

गोविन्द भट्ट नेपालका ख्यातिप्राप्त समालोचकहरूमध्ये एक मानिन्छन् । उनले समीक्षा गरेका कृतिहरूमा नवोदित लेखकहरूलाई प्रोत्साहन दिएको पाइन्छ । साथै स्थापित लेखकहरूका रचनाका आन्द्रा, भुँडीमा जमेका लादी निचोर्दै तिनमा भएका नकारात्मक पक्षलाई उजागार गरिदिने साहसिक समालोचकीय प्रवृत्तिको नाउँ नै पनि गोविन्द भट्ट हो ।

गोविन्द भट्टले सानै उमेरदेखि राजनीतिमा पनि गहिरो चाख राखेका थिए । उनले सानैमा प्रगतिशील धारणाबाट आफूलाई राष्ट्रनिर्माणको महायज्ञमा जुटाएका थिए । त्यसैले उनले सन् १९६६ मा माओ त्सेतुङसँग भेटेको समय र नजिकै बसेर जवाहरलाल नेहरू तथा चाउ एनलाइका भाषणहरू सुनेको मौका अनि केटाकेटी छँदै राणा शासनको अन्त्य भएको खबर सुनेका संस्मरणहरू आफ्ना डायरीमा लेखेका थिए । यति हुँदाहुँदै पनि उनले सक्रिय राजनीतिमा भने कहिले भाग लिएका थिएनन् ।

विभिन्न सामाजिक, राजनीतिक र साहित्यिक एकाइमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहेका भट्टले त्रिभुवन विश्वविद्यालयको नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्रका अधिकृत, चिनियाँ रेडियो अन्तर्राष्ट्रिय पेइचिङमा भाषा विशेषज्ञ तथा चिनियाँ सामाजिक विज्ञान एकेडेमीको अतिथि प्राध्यापक, गोरखापत्र संस्थानको कार्यकारी अध्यक्ष, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको कार्यकारी सदस्य, प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली भाषासाहित्य सम्मेलनको कार्यकारी सदस्य, महाकवि देवकोटा शताब्दी बालचित्रकला महोत्सवको संयोजक र श्रीसगरमाथा दैनिकको प्रधान सम्पादकको भूमिका निर्वाह गरेका थिए । भट्टले नेपाली समाजलाई जागृत गराउने कार्यमा बौद्धिक रूपमा अन्य थुप्रै ठाउँबाट योगदान पुऱ्याएका थिए ।

पिता पं.रुद्रनाथ उपाध्याय तथा माता शैलपुत्रीदेवीका जेठा छोरा गोविन्द भट्टले त्यस बेलाको रूढिवादी परम्परालाई आफ्नै बुताले चिर्दै आफ्नो राजनीतिक, सामाजिक र साहित्यिक व्यक्तित्वलाई क्रमशः शिखर चढाउँदै ल्याएका थिए ।

गोविन्द भट्ट सांसारिक जीवनमा रहँदाबस्ता एक पटक झन्डै साधु पनि भएका थिए । त्यसैले उनले सदैव दारी पालिरहे । उनको मुहारको दारीलाई एकातिर मार्क्सको प्रेरणा मानिन्थ्यो भने अर्कातिर ऋषिमुनिहरूको प्रभावका आधारमा उनले दारीलाई महत्त्व दिएका दिए ।

जीवनमा थुप्रै भोकतिर्खा र दुक्खसुक्ख भोगिसकेका गोविन्द भट्टकी गृहलक्ष्मी इन्दिरा भट्ट पनि शिक्षणपेसामा संलग्न थिइन् । सहधर्मिर्णीको सहनेतृत्वमा भट्टका दुवै छोरी लुना र शिरीष २०३८ र २०३९ सालको एसएलसी परीक्षामा बोर्डमा प्रथम र द्वितीय भएका थिए ।

गोविन्द भट्ट परिवारका चारै जना सदस्य धेरै वर्ष चीनमा पनि कार्यरत, सेवारत र अध्ययनरत रहे । पछिल्ला दिनमा लुना अमेरिकाको साइराक्युस विश्वविद्यालयको अस्पतालमा मुटु विशेषज्ञका रूपमा कार्यरत भइन् भने शिरीषले इन्जिनियर भएर पनि पुरातात्विक संरक्षणमा स्नातकोत्तर गरेकी थिइन् ।

•

राजनीतिक हिसाबमा भट्टको फिटिक्कै पनि नापोजोखा देखिएन । यति हुँदाहुँदै पनि उनलाई प्रगतिशील सिद्धान्तको नैतिक गिदीका रूपमा मानिन्थ्यो । अनि अर्को थप कुरा उनी प्रगतिशील साहित्यिक क्षेत्रका जगत्गुरु शङ्काराचार्य नै मानिन्थे ।

गोविन्द भट्टको साहित्यिक योगदानलाई शिरोपर गर्दै अर्का प्रभावशाली तथा प्रगतिशील चिन्तक गङ्गाप्रसाद उप्रेतीले हरेक वर्ष पचास हजार रुपियाँ राशि प्रदान गरिने ‘गोविन्द भट्ट साहित्य सन्ध्या पुरस्कार’का लागि साहित्य सन्ध्या संस्थामा पाँच लाख रुपियाँ अक्षय कोष राखेका थिए । गङ्गाप्रसाद उप्रेतीले नै २०३३ सालमा साहित्य सन्ध्याको स्थापना गरेका थिए ।

राष्ट्रिय चिन्तनमा समर्पित भइरहेका बेला भट्ट अचानक काठमाडौँको गङ्गालाल मुटु अस्पतालमा भर्ना भएका थिए । अनि अर्को दिन अर्थात् २०६८ साल असोज २५ गते साँझ उनी त्यहीँ स्वर्गीय भए । भोलिपल्ट उनको भौतिक चोलालाई नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानको प्राङ्गणमा राखिएको थियो । त्यस दिन उनीउपर श्रद्धाञ्जली चढाउन साहित्य, कला, संस्कृति फाँटका स्रष्टाहरूलगायत राजनीतिक दलका शीर्ष नेताहरूको भीड लागेको थियो ।